

TASVIRIY SAN'AT

7-sinf uchun darslik

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
nashrga tavsiya etgan*

G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2017

UO‘K 741(075)
KBK 74.268.51
S 96

*Respublika maqsadli kitob jamg‘armasi mablag‘lari
hisobidan chop etildi.*

Mualliflar:

**Asqarali Sulaymonov, Ne‘mat Abdullayev,
Zilola Sulaymonova**

R. Xudoyberganov – Komoliddin Behzod nomidagi milliy rassomlik va dizayn instituti professori;

M. Tolipova – Respublika ta‘lim markazi «Musiqqa, san‘at, mehnat ta‘limi, jismoniy kamolot va salomatlik» bo‘limi bosh metodisti;

N. Xaytamova – Mirzo Ulug‘bek tumani 187-maktab tasviriy san‘at va chizmachilik fani o‘qituvchisi.

Sulaymonov Asqarali

Tasviriy san‘at. 1-sinf uchun darslik. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – 80 b.

UO‘K 741(075)
KBK 74.268.51

ISBN 978-9943-4798-5-2

© A. Sulaymonov va b.
© G‘afur G‘ulom nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi,
2017

SO‘ZBOSHI

Aziz o‘quvchilar! Siz tasviriy san‘at asoslaridan saboq olib, uning turlari va janrlari, taniqli rassomlar va amaliy san‘at ustalari, haykaltaroshlar hamda ularning asarlari haqida bilimlarga ega bo‘ldingiz, tasviriy san‘atning biror turi yoki janrida mustaqil ijodiy ish bajarish borasida o‘z iqtidoringizni namoyon etishni o‘rganib bordingiz. Bu o‘quv yilida tasviriy san‘at saboqlari yakunlanadi. Shuning uchun ham ustozingizdan “Tasviriy san‘at” o‘quv fani bo‘yicha ko‘proq bilimlarni o‘zlashtirishga intiling. Ayniqsa, tasviriy san‘atning murakkab mavzulari – san‘atda oqim va yo‘nalishlar, ramziylik qonuniyatlari, qadimiy kitobat san‘atiga oid bilimlarni ziyraklik bilan egallashingiz talab etiladi. Zero, siz hozir shunday yoshdasizki, o‘z iste‘dodingiz, badiiy-estetik mahoratingiz, tasviriy san‘atga oid bilimlaringiz bilan ustozingiz, tengdoshlaringiz, ota-onangizni xushnud etishga qodirsiz.

Sizning yoshingizda ayrim tengdoshlaringiz o‘zining bo‘lajak kasbi haqida birinchi tasavvurlarga ega bo‘ladi. Ba‘zilar esa o‘zining kelajagini tasviriy va amaliy san‘at, dizayn san‘ati yoki me‘morlik bilan bog‘lashi mumkin. Bu boradagi tasavvurlaringizni aniqlashtirish, bilimlaringizni yanada oshirish uchun qo‘lingizdagi kitob sizga yaqin ko‘makchi, do‘st bo‘lishidan umidvormiz.

Ayrim o‘quvchilarda tasviriy san‘atga qiziqish birinchi sinfdagiga nisbatan biroz susaygan bo‘lishi mumkin. Buning sababi siz boshqalarning e‘tiborini tortadigan darajada rasm ishlashni o‘rgana olmagan bo‘lishingiz mumkin. Aslida tasviriy san‘at darslari sizni faqat rasm chizishga o‘rgatibgina qolmaydi, balki tasviriy san‘at vositasida siz milliy san‘atimiz tarixi, buyuk siymolar obrazlari, ularning ijodkorlari, tasviriy san‘at, naqqoshlik va haykaltaroshlik kompozitsiyalarini yaratish tartiblari, rang va shakl mutanosibliги haqida bilim va malakalarga ega bo‘ldingiz. Bu bilimlaringiz bo‘lajak hayotingizda, shubhasiz, sizga asqotadi.

BIRINCHI CHORAK

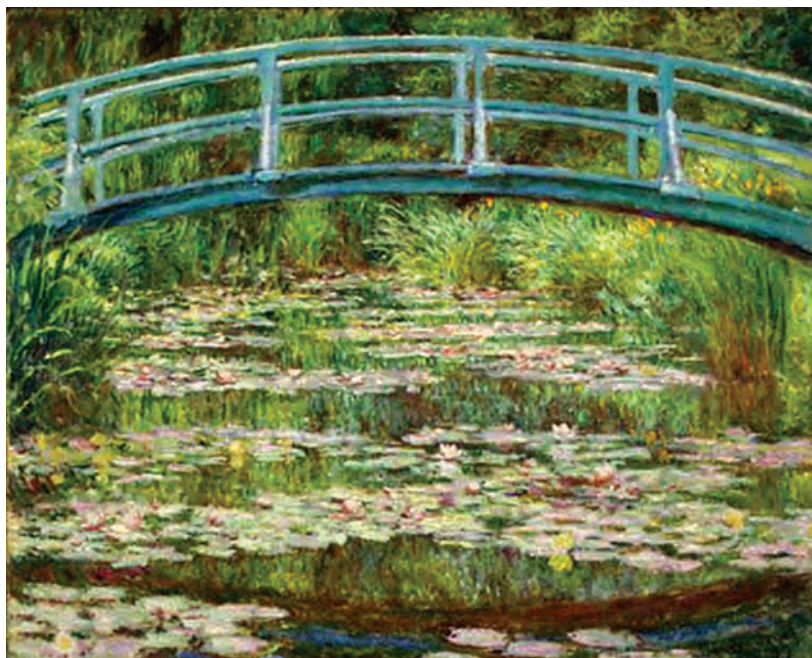
SAN'ATDA OQIM VA YO'NALISHLAR

Tasviriy san'at tarixida buyuk islohotlar davrini boshlab bergan impresionizm oqimining paydo bo'lishi aniq tarixiy sana bilan bog'liq. 1874-yilning 15-apreli tasviriy san'atning rangtasvir turida impresionizm oqimiga asos solingan.

XIX asr tasviriy san'atida, asosan, katta avlod vakillari tomonidan bajarilgan buyurtma kartina, ya'ni shohona ko'rinishda, qat'iy tarzda akademik tasviriy san'atining realistik qonuniyatlari asosida yaratilgan tasviriy san'at asarlariga bo'lgan talab o'sha davr madaniy hayotining estetik ehtiyojini belgilab berar edi. Biroq shu davrga kelib bir guruh rassomlar yaratayotgan kartinalarida atrof-muhitdan, tabiatdan olgan taassurotlar ta'sirida yuzaga kelgan obrazlar – tabiat fasllari, uning o'zgaruvchan holatlari (erta tong, peshin, oqshom, nam havo, yomg'irli kun, bulutli kun va b.), shahar ko'chalari, xiyobonlar tasvirlana boshlandi. An'anaviy rangtasvirdan farqli tarzda ranglarni asosiy vosita sifatida qabul qildilar va o'z palitralarida faqat spektr ranglar (qizil, zarg'aldoq, sariq, yashil, havorang, to'q ko'k, binafsharang)dan foydalangan holda o'z asarlarini bevosita tabiat qo'ynida yaratishga intildilar. Impressionistlarning ijodiy uslubining yana bir jihati ular ranglarni bir-biriga qorishtirish orqali emas, balki turli tusdagi rang surtmalarini yonma-yon surtish vositasida asar yaratdilar. Impressionistlar o'z asarlarida quyosh nuri, yangi unib chiqqan maysa, tiniq suv, suvdagi nilufarlarni (2-rasm) go'zalligini mohirona tasvirlashga intildilar.

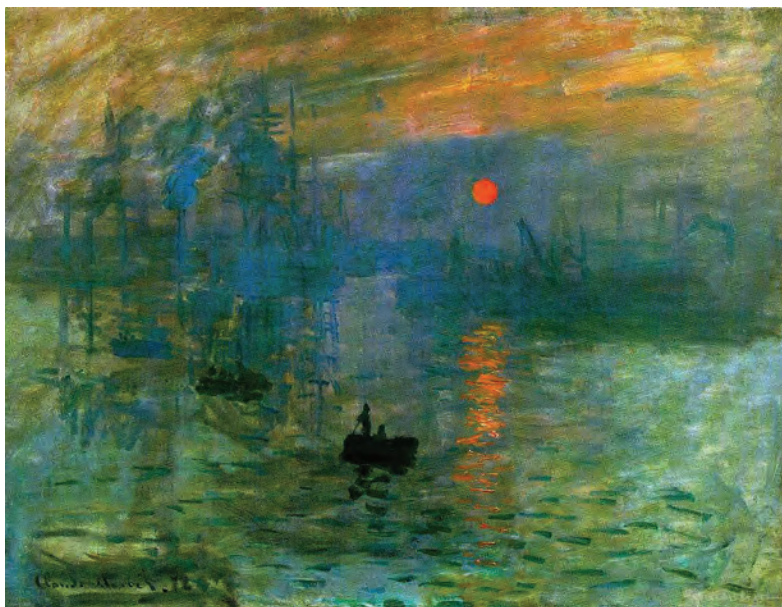
1-rasm. Kamil Pissarro. Kaputsinlar xiyoboni.

2-rasm. Klod Mone. Nilufarli hovuz.

Biroq, bu uslub san'at ixlosmandlari va san'atshunoslarning qattiq tanqidiga uchradi. Qolaversa, shu davrda Yevropada, xususan Fransiyada tahlikali siyosiy

jarayonlar har yili Luvrda o‘tkaziladigan “*Salon*” ko‘rgazmasiga yangi oqim vakillari qo‘yilmasligi ular uchun moddiy jihatidan muammolar keltirib chiqar-gan bo‘lsa-da, ular o‘z qarashlari, ilgari surayotgan *tendensiyalariga* sodiqlik bilan ijod qilishda davom etdilar. Keyin o‘z ittifoqlarini tuzib, 1874-yil 15-aprel-da Parijning Kaputsinlar bulvaridagi 35-uyda joylashgan “Gerbua” kafesida o‘zlarining dastlabki ko‘rgazmalarini tashkil etdilar. Unda Klod Mone, Ogyust Renuar, Edgar Dega, Pol Sezann, Alfred Sisley kabi rassomlar o‘z asarlari bi-lan ishtirok etganlar. Namoyish etilgan ishlar orasida Klod Monening aslida nomsiz bo‘lgan, biroq ko‘rgazmaga osilayotganda Renuarning ukasining taklifi bilan “Quyosh chiqayotganidagi taassurot” deb nomlangan asari (3-rasm) ularni

3-rasm. Klod Mone. Quyosh chiqayotganidagi taassurot.

“taassurotchilar” (taassurot – fransuzcha “impression”) sifatida e‘tirof etilishlariga sabab bo‘lgan. Aslida “Figaro” gazetasining jurnalistlari ko‘rgazma haqidagi hisobotlarida bu so‘zni kinoya bilan ularga qo‘yil-gan laqab sifatida qo‘llaganlar. Omma esa ularni *impressionistlar* deb atay boshlaganlar. Shu tariqa 1874-yilning 15-apreldan e‘tiboran tasviriy san‘at tarixida impressionizm oqimiga asos solingan. Bu oqim tez ora-da Yevropa, Amerika, Osiyo mamlakatlariga sezilarli ta’sir o‘tkazdi ham-da san’atda yangi oqim va yo‘nalishlarni yuzaga kelishiga zamin yaratdi.

Klod Oskar Mone (1840 – 1926). Impressionizm oqimining asoschilaridan biri. U o‘z kartinalarida oddiy kishilarning hayoti, tabiat ko‘rinishlarini kuzatuv asosida shakllantirgan taassurotlar asosida yaratgan. Tasviriy san‘at asoslarini Ejen Budendan o‘rgangan. Klod Monening “Sent-Adressdagi plyaj”, “Monening Arjantedagi uyi”, “Teraklar”, “Fontenblo o‘rmonida”, “Nilufarli hovuz”, “Quyosh chiqayotganidagi taassurot” kabi asarlari dunyoning eng nufuzli muzey, kartinalar galereyalarida saqlanadi.

4-rasm. Klod Mone.
Avtoportret

O‘zbekiston tasviriy san‘atida Lev Bure, Oganess Tatevosyan, Aleksandr Volkov, Pavel Benkov, O‘rol Tansiqboev, Anvar Mirsoatov, Javlon Umarbekov, Shuhrat Abdurashidov, Abdumannon Yunusov, Yanis Salpinkidi, Ortig‘ali Qozoqov, Dilyus Mirsalimovlarning ijodida impressionizm elementlarini ko‘rish mumkin.

Impressionizm jahon tasviriy san‘ati tarixida yangi davr san‘atining turli oqim va yo‘nalishlari boshlanishiga yo‘l ochib berdi. Impressionizmdan keyin urf bo‘lgan oqimlardan biri **postimpressionizm** deb atalib, uning vakillari impressionistlarning tasviriy usullaridan ilhomlanib, realistik tasviriy san‘at qonuniyatlaridan oqilona foydalangan holda asosiy e‘tiborni asarlarning falsafiy va ramziy ma‘nosini ochib berishga intildilar.

Rassomlar va tasviriy san‘at ixlosmandlari orasida alohida qiziqish uyg‘otgan oqimlardan biri ishlanish uslubiga ko‘ra **puantilizm** deb ataluvchi **neoimpressionizm** oqimi bo‘ldi. Bu oqimning asoschilari Jorj Sera, Pol Sinyak bo‘lib, ular o‘z asarlarini sof, toza spektr ranglar, ya‘ni kamalakning yetti rangidan foydalanib, rang surtmalarini yonma-yon

5-rasm. Yanis Salpinkidi. Milliy matolar fonidagi guldasta.

6-rasm. Dilyus Mirsalimov. Daraxt.

qo‘yib rasm ishlash uslubini kashf etdilar. Ular qo‘llagan rang surtmalari to‘rtburchak va yumaloq shaklda bo‘lganligi uchun ularning ish uslublarini puantilistik uslub deb atadilar (puantilizm – fransuzcha “puantillisme” – nuqtalar bilan ishlash). O‘zbekistonlik rassom Dilyus Mirsalimovning “Daraxt” nomli rangtasvir asari puantilizm uslubida ishlangan (6-rasm).

Bu asarlarda rang surtmalari xuddi mozaika kabi surtilgan bo‘lib, ranglar bir-biri bilan ta’sirlanib boshqacha tusda ko‘rinadi. Masalan, sariq va havo rang yonma-yon surtilganda ular uzoqdan kuzatilsa yashil tusli rang sifatida idrok etiladi. Sariq va qizil ranglar yonma-yon surtilganda esa zarg‘aldoq gamma hosil bo‘ladi.

7-rasm. Kamil Pissarro.
Avtoportret.

8-rasm. Kamil Pissarro.
Yomg'irli kun.

Tasviriy san'atda "**fovizm**" deb ataluvchi oqim ham rassomlar nomi bilan bog'liq. 1905-yilda Anri Marke, Jorj Rio, Anri Deren, Anri Matis o'z qarashlari, rangtasvir kartinalari yaratish uslubiga ko'ra realistik tasviriy san'atning qonun-qoidalarga, ayniqsa, perspektiva, borliqni aynan tasvirlashda qo'llaniladigan qonuniyatlarga amal qilmay ishlaganliklari uchun ularni "yovvoyilar" (fransuzcha "fauvisme", "fauve" – yovvoyilar) deb atashgan. Bu uslub vakillari **realizm**, **naturalizm**, impressionizm uslublaridan farqli ravishda sodda-primitiv asarlar, jumladan, o'rta asr san'ati, Sharq xalqlari san'ati uslubiga yaqin bo'lgan asarlar yaratishga intildilar.

Keyinchalik tasviriy san'atda keng tarqalgan uslublardan biri **kubizm** bir qator yetakchi rassomlar e'tiborini tortdi.

Shunday qilib, jahon tasviriy san'ati tarixida bir qator oqim va yo'nalishlar vujudga keldi. Endilikda yuqorida nomlari tilga olingan rassomlardan tashqari Vinsen Van Gog, Anri de Tuluz-Lotrek, Anri Matiss, Edgar Dega, Ejen Delakrua, Onore Dome, Jan-Batis Kamil Koro, Ogyust Renuar, Pol Sezann, Alfred Sisley kabi rassomlar tomonidan yaratilgan kartinalar san'atshunoslar hamda san'at ixlosmandlari tomonidan yuqori baholanib kelinmoqda.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. XIX asr oxiri XX asr boshlarida tasviriy san'atda qanday oqimlar paydo bo'lgan?
2. Tasviriy san'atdagi yangi oqimlar realistik tasviriy san'atdan qanday xususiyatlariga ko'ra farq qiladi?

3. “Impressionizm” termini qanday ma’noni anglatadi?
4. Impressionistik oqimning nomlanishiga qaysi rassomning asari asos bo‘lgan?
5. Yevropa tasviriy san’atida qanday oqimlar yuzaga keldi?
6. Yangicha oqimlarda ijod qilgan yevropalik va o‘zbekistonlik qaysi rassomlarni bilasiz?

Uyga vazifa:

1. Impressionistik uslubda ishlangan kartinalarni tahlil qilish hamda shu mavzuda mustaqil ishlash uchun tayyorgarlik ko‘rib kelish.
2. Matndan yotiq to‘q shriftdagi so‘zlarni daftaringizga ko‘chirib, ma’nosini tushunib oling.

IMPRESSIONIZM USLUBIDA MANZARA ISHLASH. “PUANTILIZM”

O‘tgan darsda impressionistik rangtasvir haqida tasavvurga ega bo‘lgan, shuningdek, impressionizm uslubida rangtasvir kartinalari yaratgan xorijlik hamda mamlakatimiz rassomlarining ishlarini tahlil qilgan edik. Endi egallagan nazariy bilimingizni amaliy-ijodiy faoliyatga tatbiq eting. Mustaqil ishni bajarishdan avval impressionizm uslubida ishlangan hamda sizning diqqatingizni tortgan asarlarning kompozitsiyasini ko‘z oldingizga keltiring. Ularga mos hayotiy misollarni eslashga harakat qiling. Impressionizm uslubida ishlash qulay bo‘lishi uchun sizga sxematik rasm tavsiya qilinayapti. Buning uchun italiyalik rassom Annibal Karrachi asos solgan klassik manzara ishlash uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq. U birinchi bo‘lib manzara ishlashni planlarga ajratgan. Rassom birinchi qatorni to‘q va aniq ranglarda, o‘rta qatorni o‘rtacha iliq ranglarda, uchinchi – orqa qatorni sovuq ranglarda ishlash vositasida asarlarida fazoviy kenglikni tasvirlashga erishgan. Quyidagi tavsiya etilayotgan sxematik rasm-dan (11-rasm) foydalangan holda shunday manzarani tasvirlashga, rang surtmalarini puantilizm uslubida alohida-alohida berishga harakat qiling. Puantilist rassomlar, o‘tgan darsda ta’kidlanganidek, toza rang surtmalarini to‘rtburchak va nuqtasimon shakllarda yonma-yon qo‘yib tasviriy san’at asarlari yaratganlar. Manzaraga mavzu sifatida tabiatning o‘zingizga tanish bo‘lgan ko‘rinishini tanlashingiz ham mumkin. Namuna sifatida Pavel Benkovning “Meshkobchilar” (9-rasm) nomli kartinasini tahlil qiling. Unda

9-rasm. Pavel Benkov. Meshkobchilar.

rang surtmalari va ulardan hosil boʻlgan ranglar gammasi yaqqol koʻrib turadi. Quyida keltirilgan Respublika rassomlik kolleji oʻquvchisining ishida puantilizm uslubi qoʻllanilgan.

10-rasm. Puantilizm uslubida ishlangan natyurmort. Respublika rassomlik kolleji oʻquvchisining ishi.

11-rasm. Manzara ishlashning sxematik tasviri.

Anibal Karrachi (1560–1609) Italiyaning Bolone shahrida yashab ijod qilgan. Tasviriy san'at asoslarini o'rgatishning o'ziga xos maktabini yaratgan. Bu maktab aka-uka Karrachilarning badiiy ta'lim maktabi deb ataladi. Boloneda tasviriy san'at akademiyasini tashkil qilgan. Uning nazariyalari akademik usulda tasviriy san'at asarlari yaratishda muhim rol o'ynagan. Ular mahobatli rangtasvir, portret, manzara janrida ijod qilish bilan birga bolalarga tasviriy san'at asoslarini o'rgatish metodikasini yaratganlar.

Sxematik rasmning birinchi planida yorqin va aniq ranglardan foydalanish tavsiya etiladi. Ikkinchi planda esa ularning yorqinligi biroz kamaytiriladi. Uchinchi plandagi elementlar esa havo perspektivasi qonuniyatiga ko'ra sovuq ranglar, asosan, havorangning turli tuslaridan, shuningdek, havoranga yaqin bo'lgan nim yashil ranglardan foydalanish orqali manzaradagi uzoqlikni tasvirlash mumkin bo'ladi.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Manzara janridagi tasviriy san'at asarlarida planlilik nima maqsadda qo'llaniladi?
2. Manzarada planlilik prinsipi kim tomonidan joriy etilgan?
3. Kamil Pissarroning "Yomg'irli kun" nomli asaridagi impressionistik usulga xos xususiyatlarni sharhlab bering.
4. O'zbekistonlik rassom Dilyus Mirsalimovning "Daraxt" nomli asarini tahlil qiling.

Uyga vazifa:

Mustaqil tarzda puantilizm uslubida manzara janrida kompozitsiya ishlang.

Impressionistik uslubda ijod qilgan rassomlarning ishlaridan namunalar yig'ing.

KUBIZM USLUBIDA NATYURMORT ISHLASH

Tasviriy san'atda keng tarqalgan uslublardan biri kubizm uslubidir. Bunday uslubda ishlagan rassomlar tasvirlanayotgan buyumlarning atrofni aylanib ko'rayotgandek tasvirlashga harakat qilganlar. Bu intilishni yanada bo'rttirib ko'rsatish uchun rassomlar tomoshabinga buyumning ko'rinmas tomonlarini ham tasvirlaganlar.

Kubizm uslubining asoschisi Pol Sezann tasviriy san'at asoslarini o'rganuvchilar uchun kubizm uslubining muhimligini uqtirib, rassom tabiatdagi silindr, shar, konusni ko'rishi kerakligini ta'kidlaydi. Shundagina unda buyumlarning konstruktiv tuzilishini tahlil qilish, buyumlarning o'zgarmas shaklini yaxlit ko'rish malakalari shakllanib boradi, uning shakli va nisbatlarini to'g'ri tasvirlash orqali yaratilgan tasviriy san'at asaridan zavqlanish mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham ko'plab rassomlar kubizm uslubida rasm ishlaganlar.

Pol Sezann (1839–1906) fransuz postimpressionizm oqimining vakili. Parijdagi Syuie Akademiyasida tahsil olgan. Kubizm uslubida, asosan natyurmort, shuningdek, manzara va portret janrlarida ko'plab asarlar yaratgan. Kartinalarida obyektning konstruktiv tuzilishini uzoq vaqt kuzatish asosida tahlil qilishga intilish sezilib turadi. Rassom rangtasvir asarlarida ko'p rang ishlatmagan, ko'proq buyumlarning konstruktiv tuzilishidan tashqari, ularning fazoviy bo'shliqdagi, makondagi o'rnini tasvirlashga ustuvor tarzda ahamiyat qaratadi (12-rasm).

12-rasm. Pol Sezann.
Avtoportret.

Kubizm uslubida rasm ishlashning eng qulay janrlaridan biri, shubhasiz, natyurmort janridir. Chunki natyurmort janrida ishlash uchun qo'yilgan buyumlar qo'zg'almas bo'lib, ularning konstruktiv tuzilishi, fazoviy joylashuvi, muhitdagi holatini uzoq vaqt kuzatish mumkin bo'ladi. 13-rasm-dagi manzara janrida yaratilgan kartinada rassom obyekt elementlarini tasvirlashda ularning ko'rinmas tomonlarini ko'rsatishga harakat qilgan. Odatda, shu yo'nalishda ijod qiluvchi rassomlar asar yaratayotganda kubizm uslubining qonuniyatlariga amal qiladilar.

Pol Sezanning izdoshlari sifatida Pablo Pikassoning ijodi san'at tarixida alohida ahamiyatga ega. Chunki u tasviriy san'atning ko'p yo'nalishlarida ijod qilgan bo'lsa-da, an'anaviy uslublarni inkor etmagan. Shuningdek, J.Brak, F.Leje, R. Beloni kabi rassomlar ham kubizm uslubida ijod qilganlar.

13-rasm. Kubizm uslubida ishlangan manzara. Pablo Pikassoning “Xorta de Embro qishlog‘idagi fabrika” asari, 1909-yil.

1-topshiriq. Konstruktiv tuzilishiga ko‘ra uncha murakkab bo‘lmagan buyumlardan iborat natyurmort qo‘ying va undagi har bir buyumning geometrik shaklini tahlil qiling.

2-topshiriq. Kubizm oqimi vakillari kabi natyurmortdagi buyumlarning ko‘rinmas tomonlarini his qilgan holda tasvirlashga harakat qiling.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tasviriy san‘atning kubizm uslubiga qaysi rassom asos solgan?
2. Kubizm uslubida ijod qilgan qaysi rassomlar va ularning qanday asarlarini bilasiz? Bilganlaringizni sharhlab bering.
3. Rassomlar kubizm uslubidan qanday maqsadlarda foydalanganlar?

Uyga vazifa:

Uncha murakkab bo‘lmagan uy-ro‘zg‘or buyumlaridan iborat natyurmort tuzing va undagi buyumlarning geometrik shakllarini aniqlang.

TASVIRIY SAN'ATDA RAMZIY BELGI VA GERALDIKA

Har qanday davlat suverenlik (mustaqillik) maqomiga ega bo'lishi uchun uning muqaddas timsollari – bayrog'i, madhiyasi, gerbi va milliy valyutasi bo'lishi lozim. Bu muqaddas timsollar davlatning milliy bayramlarida, davlatlararo yuqori martabali tashriflarda, shuningdek, mamlakat sportchilari xalqaro musobaqalarda g'oliblik shohsupasiga chiqqanlarida ko'tariladi, yangraydi. O'zbekistonning muqaddas timsollaridan uning Bayrog'i va Davlat Gerbi mamlakatning rasmiy dargohlarida ham doimiy o'rnatilgan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining Davlat Gerbi 1992-yil 2-iyulda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining X sessiyasida tasdiqlangan. Gerbning yaratilish jarayonida respublikamizning bir qator taniqli musavvirlari ishtirok etganlar. Ular orasida rassom Anvar Mamajonov tomonidan taqdim etilgan variant g'olib deb topilgan. Demak, O'zbekiston Respublikasi Davlat Gerbi tasvirining muallifi taniqli grafik rassom Anvar Mamajonovdir (14-rasm).

14-rasm. O'zbekiston Respublikasi
Davlat gerbi tasvirining muallifi
Anvar Mamajonov

15-rasm. O'zbekiston Respublikasi
Davlat gerbi

O'zbek grafik rassomi Anvar Mamajonov 1950-yil 22-mayda Toshkent shahrida tug'ilgan. Musavvirlikka 1968 – 1973-yillarda Toshkent Teatr va rassomlik san'ati institutining rassomlik fakultetida (hozirgi Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti) E. Liyepene va B.P.Shupaklarning ustaxonasida o'qidi. O'zining ijodiy faoliyati davomida Alisher Navoiy asarlarining antologiyasi, Pirimqul Qodirov, Muhammad Ali, Azim Suyun, Xurshid Davron, Yamin Qurbon, Muxtor Xudoyqulov kabi shoir va yozuvchilarning asarlari, shuningdek, xalq dostonlari, Afandi latifalariga oid kitoblarni bezagan. Uning shaxsiy ko'rgazmalari Amerika Qo'shma Shtatlari, Bahreyn, Belgiya, Liviya, Marokash, Tunis, Hindiston kabi mamlakatlarda bo'lib o'tgan. U 20dan ortiq xalqaro ko'rgazmalar ishtirokchisi. Rassom keyingi yillarda ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash borasida o'tkazilayotgan tadbirlarning ramziy emblemalarining ham muallifidir. Alpomish, Kamoliddin Behzod, Jaloliddin Manguberdilarning yubileylariga ishlangan emblemalar shular jumlasidandir.

Respublikamiz Gerbining tuzilishi dumaloq shaklga ega. Uning chap tomonida paxtaning ochilgan chanoqlari, o'ng tomonida esa to'kinchilik, qut-baraka ramzi – bug'doy boshloqlari chambaragi O'zbekiston bayrog'i bilan o'ralgan holda tasvirlangan. Gerbning yuqori qismida jipslik timsoli sifatida ichida yarim oy va yulduz tasvirlangan sakkiz burchak uning chap va o'ng chambaraklarini ramziy bog'lab turadi (15-rasm).

Xalqimizda turli rivoyat va afsonalar bor. Unda afsonaviy Humo qushi oliyanoblik, himmat, fidoyilik, ezgulik ramzi sifatida tarannum etiladi. Respublikamiz Gerbida tasvirlangan qanotlarini yozib turgan Humo qushi xalqimizning tinchlik, totuvlik, farovonlik, yaxshilik, baxt-u saodatga intilish yo'lidagi orzu-umidlarini ifodalaydi.

Tasviriy san'atning ramziy belgilar bilan bog'liq sohasi ham mavjud. Bu soha o'zida rangtasvir, grafika, dizayn san'ati elementlarini mujassam etgan holda shaharlar, mamlakatlarning ramziy belgilari – gerblarini tasvirlaydi. Gerb juda qadimiy rasmiy va ramziy timsol. U bir necha ming yillik tarixga ega. Bu davrlar ichida juda ko'plab gerblar ishlangan. Gerb shahar yoki davlatning o'ziga xosligini, shohlar va hukmdorlarga davlat, sarhad, hudud, tabaqa, urug' va shu kabilarning nasldan naslga meros bo'lib qoluvchi mulk belgisini anglatadi. U bayroq, tanga va boshqa buyumlarga tushirilgan ramziy ma'nodagi shakl va predmetlar birligidan iborat nishon, vorislik belgisidir. Tarixda uning quyidagi asosiy turlari

uchraydi: davlat gerbi, yer-mulk gerbi, korporatsiya gerbi (oʻrta asrlar ustaxonasi), urugʻ gerbi (dvoryan va burjua urugʻlari). Gerblarni tuzish, uning maʼnosini talqin etish, oʻrganish bilan shugʻullanuvchi soha geraldika (lotincha heraldus) – gerbshunoslik deb ataladi. Gerblar, tamgʻalar mulkka egalik belgisi sifatida meʼmoriy inshootlar, uy-roʻzgʻor buyumlari, qurol-aslahalar, tanga, medal, sanʼat asarlari, qoʻlyozma, kitob va boshqa qimmatli buyumlarga tushirilgan. Demak, tasviriy sanʼatning bu sohasi qadimiy sohadir.

Tarixiy maʼlumotlarning guvohlik berishicha, gerb miloddan oldingi uchinchi ming yillikda mavjud boʻlgan. Ibtidoiy jamiyatda qadimiy dunyo xalqlarining koʻplab ramziy tasvirlarida gerbning dastlabki namunalarini uchraydi. Ular totemistik («totem» – inglizcha «totem», «urugʻ», «qabila» maʼnosini anglatadi) koʻrinishga ega boʻlib, har bir urugʻ yoki qabila oʻz totemiga ega boʻlgan va bu totem uning homiysi hisoblangan. Shu bois juda koʻp mamlakatlarning gerblarida hayvon tasvirlari saqlanib qolgan. Misol uchun, Shumer davlati gerbida sher boshli burgut, qadimgi Rim davlati gerbida burgut, Venetsiya gerbida qanotli sher, Amir Temur gerbida uch halqa, Buxoro (Ashtarxoniylar sulolasi) gerbida yoy va uning ustida gulzor tasviri, buyuk Xun xoqonligi (miloddan avvalgi 204 va milodiy 216-yillar) gerbida ajdaho, Yevropa Xun xoqonligi (375 –

16-rasm. Amerika Qoʻshma Shtatlari Davlat Gerbi.

17-rasm. Oʻzbekiston Davlat gerbining dekorativ kompozitsiyasi.

18-a rasm. Toshkent shahrining gerbi.

18-b rasm. Beneshov-Shumove shahrining (Chexiya) gerbi.

454-yillar) gerbida tojli burgut tasviri tushirilgan. Misr, Germaniya va Rossiya Federatsiyasining gerblarida ham burgut tasvirlangan (18-a-b-d-e-f rasmlar).

18-d rasm. Misr gerbi.

18-e rasm. Germaniya gerbi.

18-f rasm. Rossiya Federatsiyasi gerbi.

O‘zbekistonning gerbida afsonaviy Humo qushining tasvirlanishida tarixiy mantiq bor. Barcha gerblar uchun umumiy bo‘lgan jihat – avvalo ularning tasviriy san’at asari ekanligidir. Gerblar haqida umumiy ma’lumot va O‘zbekiston Respublikasi gerbining asosiy ramziy elementlari to‘g‘risida tushunchaga ega bo‘lgach, uni amalda chizib ko‘ring. Topshiriqning variantlari ixtiyoriy tarzda tanlanadi, ya’ni kompozitsiyalarni o‘z qiziqishingiz va imkoniyatlaringizga qarab loy yoki plastilindan barelyef (bo‘rtma), applikasiya, inkrustatsiya (qadama), o‘ymakorlik (yog‘och, ganch) usulida

O'zbek ustalarining amaliy bezak san'atiga oid asarlarida xalq madaniyati va turmush tarzi o'z aksini topgan. San'atning bu turi juda qadimiy bo'lib, asrlar osha rivojlanib, takomillashib kelgan. Bizning davrimizda ham amaliy bezak san'ati rivojlanib, shuhrati dunyoga mashhur bo'lib bormoqda. Bu san'at namunalari Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent kabi shaharlardagi muzeylarning doimiy ko'rgazmasi ekspozitsiyasidan joy olgan.

O'zbekistonning amaliy bezak san'atida rang va naqsh ramziyligi alohida o'rin tutadi. Qaysi bir tasvirni olmaylik, uning zaminida, albatta, biror bir ramziy ma'no bor.

Hozir faqat zardo'zlik san'atining tarixi va unda qo'llaniladigan ramziy shakllar xususida to'xtalib o'tamiz.

Zardo'zlik o'zbek xalqining keng tarqalgan amaliy bezak san'at turi bo'lib, markazi Buxoro shahri bo'lgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, uning dastlabki namunalari ilk o'rta asrlar (eramizning VI – VII asrlari) ga tegishli bo'lgan.

Zardo'zlik san'ati XIX asrning oxirlarida Buxoro amirligining poytaxti Buxoro shahrida rivoj topdi. Buxorolik mashhur ustalar Usta Salim, Usta Olimjon Majidov, Usta Fayzullo G'aybullayevlar yaratgan zardo'zlik buyumlari hozirgi kunda dunyoning bir qator muzeylarida saqlanadi. O'zbekiston Davlat san'at muzeyi, O'zbekiston Xalq amaliy san'ati muzeylarining ekspozitsiyalari orasida ham zardo'zlik san'ati namunalari bor.

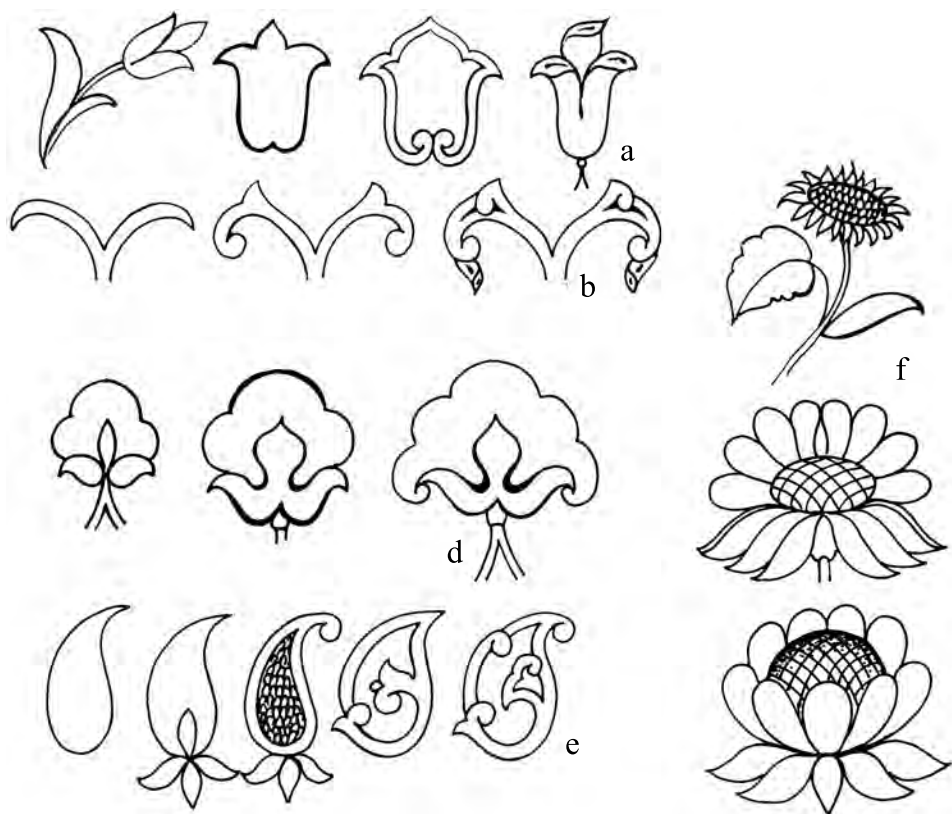
XX asrning ikkinchi yarmiga kelib bu san'at turi mamlakatimizning boshqa hududlarida ham rivojlana boshladi. Bugungi kunda kelin-kuyovlar, to'ybolalar, yubilyarlar, ulkan yutuqqa erishgan sportchilarga zarchopon kiydirish odat tusiga kirib bormoqda.

Zardo'zlik san'atida qo'llaniladigan ramziy shakllar ham insonlar hayoti bilan chambarchas bog'liq. Undagi naqsh elementlaridan bodom, uzum, uzum gajagi, paxta, buta, daraxt, turli shakldagi gullar, ko'za va undagi buta, zirk butasi (turunj), kungaboqar, majnuntol, novda va yaproq kabilarning shakllari stilizatsiyalashtirilgan (badiiylashtirilgan) ko'rinishda qo'llaniladi.

Amaliy bezak san'atida, ayniqsa, zardo'zlikda majnuntol kashtasi tasviri ko'p qo'llaniladi (*20-rasm*). Chunki u baxt-iqbol ramzi hisoblanadi. Uning biroz cho'zinchoqroq shakli – qalampir tasviri esa yomon ko'zdan asrash maqsadida qo'llaniladi. Anor esa to'kinchilik, ezgulikning ramziy tasviri sifatida ishlatiladi. Gulsafsar – osoyishtalik va umrboqiylik, to'lqinsimon gul poyasi – boylik va farovonlik, novda va yaproqlar uyg'onishni anglatadi.

20-rasm. Majnuntol kashtasi. XIX asrning ikkinchi yarmi.

21-rasm. Tabiiy shakllarni stilizatsiyalashtirish:
 a) lola; b) shox; d) paxta; e) bodom; f) kungaboqar.

22-rasm. Amaliy san'atda qo'llaniladigan naqsh
 elementlari tabiatdan olinadi.

23-rasm. Kungaboqar va bodom tasviri qo'llanilgan naqshli hoshiya.
XIX asr oxiri.

Yuqorida eslatib o'tilgan ramziy shakllar ko'proq amaliy bezak san'atining zargarlik turida ishlatiladi. O'zbekiston naqsh ramzlari haqidagi ma'lumotni keyingi mavzuda davom ettiramiz.

Endi o'rgangan ramziy shakllardan mustaqil naqsh kompozitsiya ishlang. Kompozitsiyani so'zana, palak yoki zardevorga moslab tuzing.

Ramziy ma'no kasb etuvchi tabiiy shakllarni stilizatsiyalash namunalarini 21-rasmdan diqqat bilan kuzating. 21-rasmdagi kungaboqar va bodom tasviridan ham kompozitsiyaning o'zgacha variantini ishlash ustida o'ylab ko'ring.

Topilgan ramziy shakllardan soʻzana uchun naqsh ishlang. Soʻzaning foni, yaʼni naqshlar tushiriladigan mato toʻq rangda boʻlishini unutmang. Koʻp hollarda qora mato tanlanadi. Shuning uchun bu vazifani guash boʻyogʻida bajargan maʼqul.

Qiz bolalar zardoʻzlik namunasi uchun kompozitsiya tuzib, uni mustaqil tarzda tikishlari mumkin. U kichkina toʻn, qiyiq, doʻppi kabi uncha murakkab boʻlmagan buyumlar boʻlishi maqsadga muvofiqdir. Yodingizda tuting, zardoʻzlik buyumlari sifatli, qalin matolarga tikiladi. Odatda, baxmal, velyur kabi materiallar tanlanadi.

Oʻtilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Amaliy bezak sanʼati namunalari qanday buyumlarga tushirilgan?
2. Ularning namunalarini qayerlarda uchratish mumkin?
3. Ramziy belgi va shakllar haqida nimalarni eslab qoldingiz?

Uyga vazifa:

Uyingizdagi buyumlarning shakl va bezaklarini kuzating, ulardagi ramziylik elementlarini tahlil qiling.

IKKINCHI CHORAK

O‘ZBEKISTON NAQSH RAMZLARI

Xalq amaliy san’ati azaldan kishilar turmushini bezash vositasi bo‘lib kelgan. Qadimda uylar, masjidlar, madrasalar ana shu san’at turi yordamida bezatilgan va maxsus bo‘yoqlarda sopollarga, koshinlarga, rangin ipaklar yordamida kashtalarga bitilgan. Bizga zamondosh bo‘lgan xalq ustalari va chevarlar bu an’analarni davom ettirmoqdalar.

Bezaklar va ularni yaratishning o‘ziga xos tizimi mavjud. Bu obrazli tizim o‘zida ko‘pgina ma’no va mazmunlarni aks ettiradi. Masalan, kashtachilikning so‘zana, palak, dorpech, kashta va joynamoz kabi turlarining o‘ziga xos maqsadi va vazifalari bor. Kashtalar, odatda, katta o‘lchamlarda tikilgan va xonalarni bezashda qo‘llanilgan. Kashtalardagi naqsh kompozitsiyalari oq yoki rangli matoga ipaklar bilan tikiladi.

Kashtalarning naqsh elementlarida hayvon va o‘simlik dunyosining ramziy shakl va ma’nolari stilizatsiyalashtirilgan holda qo‘llaniladi.

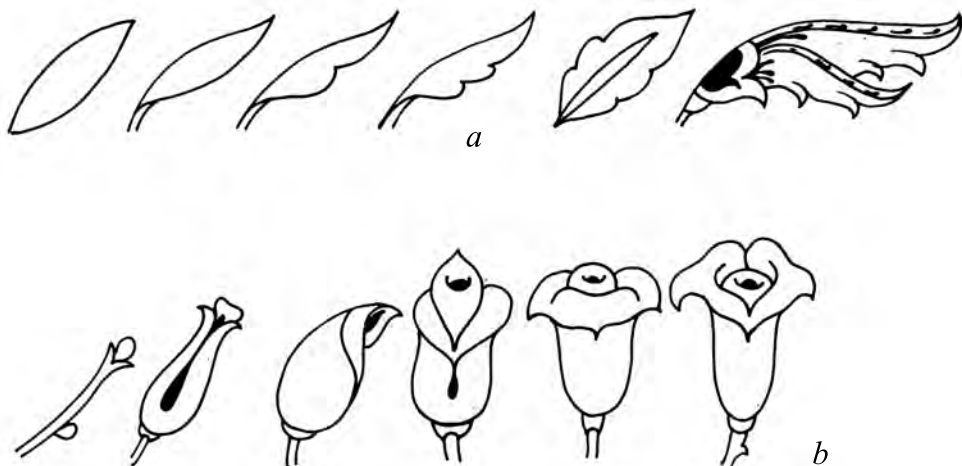
So‘zanalarda naqsh elementlari ko‘proq doira shakliga to‘qiladi. Yumaloq ko‘rinishlardagi bezak elementlari koinot va inson o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni anglatadi. Ularning kompozitsiyasida o‘simliksimon naqsh elementlari ham aralashtirilgan holda qo‘llaniladi.

Uning ichki qismida bezak vazifasini o‘taydigan zardevor va palaklarda ham asosan doira shaklidagi naqshlar qo‘llaniladi.

O‘zbekiston amaliy bezak san‘atida soddalashtirish va badiiylashtirish hisobiga turli tabiiy shakllarning naqsh elementlari sifatida qo‘llanishida ham o‘ziga xos ramziy ma‘no bor. Masalan, naqshda paxta elementining qo‘llanilishi mazkur ekinning milliy iftixor tariqasida tarannum etilishini anglatadi. Shu bois ham o‘zbek chinni buyumlarining eng qadrlisi aynan paxta gulli choynak-piyola, kosa-tovoqlardan iboratdir. Naqsh elementlarida anor, olma, bug‘doy, uzum va uning yaprog‘i, jonli mavjudot tasvirlari – qo‘chqorning shoxi, xo‘rozning toji va boshqa tasvirlar ham badiiylashtirilgan holda amaliy bezak san‘atida qo‘llaniladi. Shuningdek, amaliy san‘atda qo‘llaniladigan boshqa misollarni ham ko‘rsatish mumkin. Masalan: anor – to‘kinchilik va to‘kin-sochinlik ramzi; anorgul – kulolchilik, misgarlik, kashtachilik, to‘qimachilik, naqqoshlikda ko‘p ishlatiladi; bodom – baxt-iqbol ramzi; zirk guli – juda chiroyli yaproqli gul, O‘rta Osiyo naqshlarida qadimdan ajdodlarimiz tomonidan osoyishtalik va umrboqiylik ramzi sifatida qo‘llanilib kelinadi. Kabutar – tinchlik va osoyishtalik, oygul – baxt-iqbol ramzi.

Gul, butoq, daraxt singari islimiy naqshlar ramziy ma‘nolarni o‘zida mujassam etgan. Masalan, gullagan bog‘ ramzi – hayotning go‘zalligi, baxt, farovonlik kabi sifatlarga bog‘langan. To‘lqinli o‘simlik poyasi – tinimsiz ijod va tabiat tarovati, to‘lqinlar – shiddatli hayot oqimi, gul esa yorug‘ olam go‘zalligi kabi ramziy ma‘nolarni anglatadi.

Quyidagi rasmlarda oddiy tabiiy shakllarni badiiylashtirish tasvirlangan.

25-rasm. Naqsh elementlari. a) barg; b) g‘uncha.

Naqqoshlikda g‘uncha elementi ham ko‘p qo‘llaniladi (23-rasm). U hayotning davomiyligi, ajdodlar o‘rnini avlodlar egallab borishini anglatadi. Lola ham bahor, yoshlik va jo‘shqinlik alomati sifatida ko‘p qo‘llaniladigan element hisoblanadi (21-a rasm). Tabiatdan olingan barg ham naqsh kompozitsiyasini to‘ldiruvchi va uning jozibasini oshiruvchi element sifatida ko‘p ishlatiladi. Barglarning tabiiy ko‘rinishini stilizatsiyalashtirilgan variantlari asosida oddiy va murakkab barglar ixtiro qilingan. Ular shobarg, qo‘shbarg, ko‘pbarg, chor barg (to‘rt bargli naqsh elementi) deb ataladi.

O‘zbekiston amaliy bezak san‘atida qo‘llaniladigan naqsh ramzlari, ularning tabiiy shakli va stilizatsiyalashtirish haqida tasavvurga ega bo‘ldingiz. Endi o‘zingiz uchun tanish bo‘lgan tabiiy materiallarni stilizatsiyalash orqali naqsh elementlarini chizing.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Stilizatsiya nima?
2. Naqsh elementlarini stilizatsiyalash yordamida hosil qilishda nimaga asoslaniladi?
3. Stilizatsiyalashtirilgan tabiiy shakllar qanday ramziy ma‘no kasb etadi?
4. Siz yana qanday tabiiy shakllarni stilizatsiyalashtirib naqsh elementlarini hosil qilgan bo‘lar edingiz? Shu haqda o‘ylab ko‘ring.

Uyga vazifa:

Mustaqil naqsh kompozitsiyasini tuzing va uni rangda bajaring.

AMALIY BEZAK SAN‘ATINING OBRAZLI TIZIMI

Naqsh namunalarida qo‘llaniladigan turli geometrik shakllarning ham ramziy ma‘nolari bor. To‘rtburchak ishonch ma‘nosini anglatadi. Bir-biriga qalashtirib tikilgan, to‘qilgan va chizilganligi g‘ishtdan qurilgan imoratning mustahkamligi, unda insonlarning xotirjam yashashi ma‘nosini anglatadi. Shuning uchun naqshda gullar, yo‘llar – islmiy elementlar, garihda qo‘llaniladigan geometrik shakllar bir-biri bilan qalashtirib, aralashtirib tasvirlanadi. Boisi, insonlar hayoti bir-biri bilan bog‘liq: bir sayyora, bir mamlakat, bir maktab, bir sinf, bir tashkilot, bir oilada yashaydi, mehnat qiladi, o‘qiydi.

Naqqoshlik san‘atida to‘rt tomoni teng to‘rtburchak kvadrat (lotincha “quadrates”, arabcha “murabba”) – abadiylik, yorug‘lik; romb – ona-Yer;

24-rasm. Farg‘ona naqshi. Qo‘qon. XIX asr boshi.

besh qirrali yulduz – dunyoning o‘tkinchi ekanligi; quyosh – hayot ramzi; bulut, olov – g‘oliblik ramzi; aylana – baxt, insonlarni yovuz niyatlardan qaytarish; yarim oy (oygul), Humo qushi – baxt-iqbol; yangi chiqqan oy – musulmonlik ramzi; qalampir – yomon ko‘zdan asrash; olma -muhabbat; bulbul – sadoqat; oq kabutar – tinchlik; boyo‘g‘li (boyqush) – hushyorlik; tulki – ayyorlik, makkorlik; sher – mardlik, jasorat; ohu – noziklik, go‘zallik, himoyasizlikni anglatadi.

Xalq amaliy bezak san‘atida qo‘llaniladigan ranglar ham o‘ziga xos ma‘no-mazmun kasb etadi. Qora – motam, sariq – ayriliq, oq – musaffollik, tozalik, yorug‘lik, baxt; zangori – oliy e‘tiqod; ko‘k – moviy osmon, tinchlik; qizil – g‘alaba, shodlik va xursandchilik; yashil – ona-tabiatni ifoda etadi.

Amaliy bezak san‘atida qo‘llaniladigan ramziy shakllar va ularning ma‘nosi insonlar hayoti kabi tarixiy va rang-barang, insonlar hayoti bilan bog‘liq. Insonlarning hayoti, turmush tarzi, mahalliy sharoiti turli-tuman bo‘lganligi uchun amaliy san‘atda qo‘llaniladigan ramziy shakllar, rang va tasvir usullari

25-rasm. Xiva naqshi. XIX asrning birinchi yarmi.

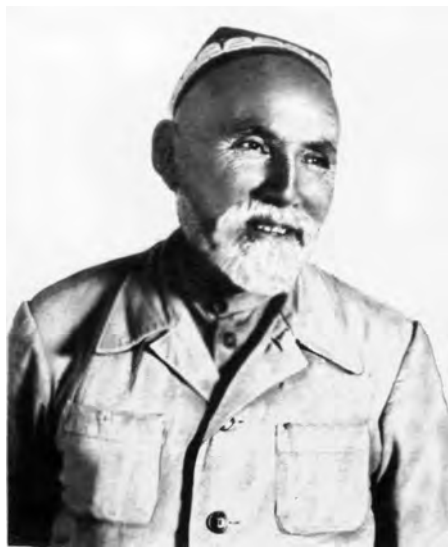
26-rasm. Toshkent naqshi. XX asrning birinchi yarmi.

ham turlicha bo‘ladi. Misol uchun, naqqoshlik san‘atida Farg‘ona, Xiva va Toshkent naqsh maktablari mavjud. Ularda o‘zbek xalq amaliy bezak san‘atining xususiyatlari bilan birga mahalliy o‘ziga xoslik bor.

Bu maktablarning kompozitsiya uslubi va rang berishdagi o‘ziga xosligida Farg‘ona maktabi naqshlarida chetlari chiroyli qilib aylantirilgan, ranglar esa qizil va yashil bo‘yoqlarining to‘yingan tuslari bilan bo‘yaladi. Xorazmda esa usta musavvirlar naqsh yuzasini novda-yo‘l va g‘uncha, shuningdek, geometrik naqshlar bilan to‘ldirib, asosan, moviy rangli bo‘yoqlar bilan naqsh kompozitsiyalarini yaratadilar. Toshkent maktabi naqshlarida ranglar koloritining qat‘iyiligi, naqsh elementlari, ayniqsa, gullar, barglarga mehr bilan targ‘il berish orqali ular jozibasi ta‘minlanadi. Ular bir xildagi ranglarning turli tuslarini qo‘llashga ko‘proq e‘tibor qaratadilar.

Toshkent naqqoshlik maktabining shakllanishi va rivojlanishida Yoqubjon Raufov, Toir To‘xtaxo‘jayev, Jalil Hakimov, Anvar Ilhomov kabi naqqoshlar, Toshpo‘lat Arslonqulov, Mahmud Usmonov, Ortiq Fayzullayev kabi ganch ya yog‘och o‘ymakorlarining xizmati katta bo‘lgan.

Toshpo‘lat Arslonqulov (1882 – 1962) (27-rasm). *Ganch o‘ymakori. O‘zbekiston xalq rassomi (1944), Davlat mukofotining laureati (1948), bir necha orden va medallar bilan taqdirlangan. Bir qator madaniy-maishiy va ma‘muriy binolarni, shu jumladan, XX asrning boshida xususiy uylar, O‘zbek drama teatri, Alisher Navoiy nomidagi Davlat opera va balet akademik*

27-rasm. Ganchkor Usta Toshpo‘lat Arslonqulov.

Katta teatri binolarini bezashda ishtirok etgan.

Xiva naqqoshlik maktabida esa Ota Polvonov, Abdulla Boltayev, Ro‘zimat Masharipov, Odamboy Yoqubovlar o‘z asarlari bilan boy madaniy meros qoldirganlar.

Farg‘ona naqqoshlik maktabi vakillarining ijodida yuqorida aytib o‘tilgan o‘ziga xoslikdan tashqari, Toshkent va Xiva naqqoshlik maktablarining an‘analarini qo‘llash hollari ham uchraydi. Saidmahmud Norqo‘ziyev, Abdug‘ani Abdullayev, Asqar Akbarov, Qodirjon Haydarov kabi ustalar nafaqat O‘zbekistonda,

balki chet mamlakatlarda ham o‘zlarining noyob san’atlarini namoyon etganlar.

Buxorolik Usta Shirin Murodov, samarqandlik Usta Quli Jalilov, Usta Shamsiddin Jalilovlar mamlakatimizdagi ko‘plab madaniy-ma’rifiy binolar qurilishida ishtirok etgan mashhur naqqosh, ganch va yog‘och o‘ymakorlaridandir.

Usta Shirin Murodov (28-rasm) (1879 – 1957). Buxoro shahrida ganch o‘ymakori ustasi oilasida tug‘ilgan. O‘zbekiston Fanlar akademiyasining faxriy a‘zosi (1943), Davlat mukofotining laureati (1948), bir qancha orden va medallar bilan taqdirlangan. Buxoro, Samarqanddagi qadimiy me’moriy obidalarni ta’mirlashda, Buxorodagi Sitorai Mohi-Xosa, Toshkentdagi Muqimiy nomidagi musiqali drama teatri, Navoiy nomidagi Davlat opera va balet akademik Katta teatri binosining qurilishida ishtirok etgan.

28-rasm. Ganchkor Usta Shirin Murodov.

Qodirjon Haydarov (29-rasm) (1899 – 1983). Qo‘qon shahrida tug‘ilgan. O‘zbekiston Xalq rassomi, davlat mukofotlarining laureati. Asarlari O‘zbekiston tarixi muzeyida, xalq amaliy san’ati muzeyida saqlanadi. U Tarix muzeyi, O‘zbekiston Badiiy akademiyasining ko‘rgazma zalining o‘ymakor eshiklarini ishlagan.

29-rasm. Usta yog‘och o‘ymakori Qodirjon Haydarov.

O‘zbekiston xalq amaliy san’atida qo‘llaniladigan naqsh elementlari, ularning tabiiy va stilizatsiyalashtirilgan variantlari, naqsh elementlarining ramziy belgi va mazmuni haqida tasavvurga, amaliy san’at ustalari – naqqoshlar, ganch va yog‘och o‘ymakorlari haqida ma’lumotga ega bo‘ldingiz. Olgan taassurotlaringiz, egallagan bilimlaringiz asosida mustaqil tarzda naqsh kompozitsiyasi tuzing. Uning shak-

30-rasm. Qodirjon Haydarov
maktabining davomchisi,
O‘zbekiston xalq ustasi, O‘zbekiston
Qahramoni Abdug‘ani Abdullayev.

lini (doira, kvadrat, yo‘l ichida) ixtiyoriy tarzda olishingiz mumkin. Naqsh kompozitsiyasida ramziy shakllar, ranglarning bir-biriga mutanosib bo‘lishiga e‘tibor bering.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. O‘zbekiston xalq amaliy bezak san‘ati buyumlarini bezashda qanday tabiiy shakllar qo‘llaniladi?

2. Xalq amaliy bezak san‘atida qo‘llaniladigan shakl va ranglarning ramziy ma‘nolarini sharhlab bering.

3. O‘zbekiston xalq amaliy bezak san‘atining ganch va yog‘och o‘ymakorligi, naqqoshlik turlarida qanday maktablar mavjud?

4. Xalq ustalari ta‘mirlagan va qurilishida ishtirok etgan qaysi me‘moriy obidalarni bilasiz?

Uyga vazifa:

O‘zingiz naqsh kompozitsiyasini tuzing.

AMALIY BEZAK SAN‘ATIDA SHAKL VA MAZMUN

O‘zbek xalq amaliy bezak san‘ati avvalo shakl va mazmun mutanosibligi bilan go‘zaldir. Bu mutanosiblikni ganch va yog‘och o‘ymakorligi, badiiy kulolchilik, amaliy san‘atning boshqa turlarida ko‘rishimiz mumkin.

Shakl va mazmun mutanosibligi, ayniqsa, badiiy kulolchilik, kandakorlik, miskarlikda alohida ahamiyat kasb etadi. Nega xumlar aynan loydan tayyorlanishini hech o‘ylab ko‘rganmisiz? Nima uchun unga maxsus

31-rasm. O‘zbekiston badiiy kulolchiligi namunalari.

a) Samarqand; b) Rishton, G‘urumsaroy; d) Xiva.

tuproqdan loy qorib, undan sopol buyum tayyorlanguncha ma’lum texnologik jarayonlar bajariladi? Nima uchun ko‘zaning konstruktiv tuzilishi shu ko‘rinishda hal etilgan? Ular ham shakl jihatidan turli-tuman-ku? Bu turli-tumanlik, avvalo, ularning funksiyasidan kelib chiqadi.

Ko‘zalar maishiy turmushning eng qadimiy buyumlari hisoblanadi. Qadimiy ko‘za buyumlarining qoldiqlari O‘zbekistonning Tuproqqal’a, Xalchayon, Bolaliktepa kabi tarixiy joylarida olib borilgan arxeologik qazilmalar natijasida topilgan. Ularning ayrimlari bundan ming yillar oldin yasalgan. Demak, kulolchilik buyumlarining bizga ma’lum bo‘lgan shakli ming yillar davomida sayqal topib kelgan.

Ular ota-onalarimizning yuksak badiiy mahoratidan darak beradi.

Ko‘za buyumlaridan ota-onalarimiz suv, sharbat, don mahsulotlari, yog‘ saqlash uchun foydalanganlar. Ular qanday materialdan (loy, yog‘och, temir, tosh) tayyorlanganligidan qat’iy nazar ishlatish uchun qulayligi bilan bir qatorda estetik ko‘rinishlariga ham alohida e’tibor qaratilgan. Shuning uchun ham kulolchilik amaliy san’at sohalaridan biri sanaladi. Endilikda esa zamonaviy texnika va texnologiyalar bu vazifalar uchun qulay idishlar ishlab chiqarayotganligi bois kulolchilik, avvalo, san’at turi sifatida qaraladi. O‘zbekistonning kulolchilik san’ati o‘zining umumiyligi bilan, uning turli maktablarining o‘ziga xosligi bilan ham go‘zaldir. Rishton, G‘urumsaroy va Xonqa ustalari moviy, yashil rangli islmiy naqshlar bilan, Toshkent, Shahrisabz,

32-rasm. Rishtonlik kulollar sulolasining yettinchi avlod vakili Firdavs Yusupov.

33-rasm. Bahodir Jalolov.
O‘zbekiston xalq ustasi Muhiddin Rahimov.

G‘ijduvon va Samarqand ustalari esa qizil, sariq va jigarrang tusdagi ishlari bilan mashhurdirlar (31-A, b, d rasmlar). Kulolchilik san’atida amaliy shakllarning ramziy ma’no kasb etuvchi stilizatsiyalashtirilgan shakllari ham qo‘llaniladi.

O‘zbekiston kulolchilik san’atida xivalik Raimberdi Matchonov, toshkentlik Turob Sheraliyev, Muhiddin Rahimov, Akbar Rahimov, rishtonlik Rustam Usmonov, Muzaffar Saidov, Sharofiddin Yusupov, samarqandlik Mahkam Obloqulov, Abduraim Muxtorov, Uba qishlog‘idan Hamro Rahimovlar yuksak badiiy saviyadagi kulolchilik asarlari yaratganlar. O‘zbekiston kulollarining mahorati haqida afsonalar, ertaklar to‘qilgan, ular asosida filmlar yaratilgan («Yettinchi jin» filmi eslang).

Muhiddin Rahimov (1903 – 1988) (33-rasm) toshkentlik mashhur usta kulol, O‘zbekiston xalq rassomi, san’atshunoslik fanlari nomzodi, Davlat mukofoti laureati, orden va medallar sohibi. Buxoro, Samarqanddagi tarixiy-me’moriy obidalarni ta’irlashda ishtirok etgan. Asarlari jahonning bir qator muzeylarida saqlanadi. Uning ishini o‘g‘li – O‘zbekiston xalq rassomi Akbar Rahimov va nabirasi Alisher Rahimovlar davom ettirmoqda.

Shakl va mazmun mutanosibligini amaliy san’atning kandakorlik turida ham ko‘rish mumkin. Xalq ustalari tomonidan ishlangan choynak, mis ko‘za, qumg‘on, obdasta kabi buyumlar o‘yma naqsh bilan ziynatlangan. O‘zbekiston

misgarlik san'atining Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Xorazm, Shahrisabz maktablari mavjud.

34-rasm. Zargarlik buyumlari namunalari.

Shakl va mazmun mutanosibligi, unda turli ramziy shakllarni nozik ko'rinishlarda qo'llanilishini qandakorlik, zargarlik san'atida ham ko'rish mumkin (34-rasm).

Amaliy mashg'ulotni boshlashdan avval kitobda berilgan, o'zingiz turmushda uchratgan, boshqa kitob va jurnallarda ko'rgan amaliy san'at buyumlarining tuzilishini eslang. Siz ularga qanday qo'shimcha kiritishingiz mumkinligi haqida fikr yuriting. So'ng amaliy ishga kirishishingiz mumkin.

35-a rasm. Oftoba. Qo'qon. 1976-yil.

35-b rasm. Oftoba. Samarqand.
XVII asr oxiri.

Yaratilajak buyumning shaklini yaxshilab o'ylab ko'ring va uning variantlarini qog'ozda tasvirlab oling. Misol uchun, guldon vazifasini o'taydigan vazaning shaklini hal etishda uni qanday gullarga mo'ljallanganligi hisobga olinadi. Agar u 3 – 5 ta chinnigulni solib qo'yish uchun mo'ljallangan bo'lsa, uning shakli chinnigulga mos tarzda, yuqori qismi cho'ziq, og'zi ingichka bo'lgani maqsadga muvofiq. Shundagina u chinnigul bilan yaxlit joziba kasb etadi. Aksincha, poyasi kalta, tarqoq holdagi gullar uchun yapaloqsimon ko'rinish mos keladi.

Ikkinchi guruh o'quvchilari quyi sinflarda o'rgangan naqsh kompozitsiyalaridan ijodiy foydalangan holda quticha uchun naqsh kompozitsiyasini ishlashi mumkin. Topshiriqning mohiyati, yo'nalishi bo'yicha ustozingizning ko'rsatmalariga amal qilasiz.

Har ikkala variantdagi topshiriqlarni mustaqil ravishda davom ettirasiz, ya'ni ko'za qurigach, uning sirtiga akvarel, guash va tempera bo'yoqlarida bezak, badiiy ishlov berasiz. Quticha ustiga moslab tushirilgan naqsh kompozitsiyasi rang bilan ishlangach, bir necha bor laklanadi. Ularning har ikkisi ham kichik san'at asari sifatida maktab muzeyida saqlanishi yoki sovg'a tariqasida taqdim etilishi mumkin.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kulolchilik san‘ati namunalarining tarixiy va zamonaviy funksiyalari o‘rtasida qanday umumiylik va tafovutlar mavjud?
2. O‘zbekiston kulolchilik san‘atida qanday yo‘nalishlar (markazlar) mavjud? Ularning o‘ziga xosligini nima bilan izohlash mumkin?
3. O‘zbekistonning mashhur kulollari, misgarlaridan kimlarni bilasiz?

Uyga vazifa:

Uyingizda mavjud amaliy san‘at buyumlarining shakli va badiiy bezagini tahlil qiling va sinfdoshlaringizga so‘zlab bering.

DIZAYN SAN‘ATI

Buyumlarning loyihalarini yaratuvchi mutaxassislarni dizayn ustalari, dizayn rassomlari yoki qisqagina qilib dizaynerlar deb ataydilar. Dizaynerlik san‘ati qadimdan mavjud bo‘lib, rivojlanib kelgan, lekin XX asrning 20 – 30-yillaridan «dizayn» termini muomalaga kiritilgan. U inglizcha so‘z bo‘lib, «chizma», «loyiha», «rasm» ma’nolarini bildiradi. Dizayn maxsus faoliyat turi, buyumlar tuzilishi, qurilishini o‘rganadigan va ularni badiiy loyihalaydigan san‘at sohasi. Dizayner yaratiladigan buyumga kishilar talabi, davr rivoji va texnologiyasidan foydalanib qulay, sodda, mustahkam, arzon va go‘zal buyumlar namunasini yaratish san‘ati nazarda tutiladi. Bugungi kunda avtomobillarning yangi modellari, mebel, idish-tovoq, turli dastgoh va boshqa buyumlarning shakllaridan tortib, kundalik turmushda, ba’zida e’tibor berilmaydigan, oddiy konfet qog‘ozlari, markalar, poyabzalga yopishtiriladigan oddiy etiketkalar, har bir buyumning tutqichi-yu uning yuzasiga berilgan ishlov, tanlangan rangi, ishlatilgan xomash-yosi – hammasi dizayner mehnatining mahsuli.

36-rasm. Libos dizayni.
“LALI” kolleksiyasidan.

37-a rasm. Xona interyeri dizayni.

37-b rasm. Landshaft dizayni.

37-d rasm. Landshaft dizayni. Maket.

Rassom dizayner buyumni qayerda va qanday ishlatilishini bilishi, shunga qarab buyumning shakli, uning o'lchamlari, materialini tanlashi kerak. Shuning uchun ham dizayner loyihachi, psixolog, muhandis, sotsiolog, iqtisodchilarning sohasini tushunishi, bozor sharoitini yaxshi bilishi, yaratgan har bir buyumi raqobatbardosh bo'lishini ta'minlashi kerak.

Dizayn – sanoat ishlab chiqarishi bilan bog'liq. Sanoatda esa birdaniga ko'plab buyumlar ishlab chiqariladi. U ko'pchilikka – erkak va ayolga, yosh-u qariga, ziyoli va ishchiga yoqishi, ma'qul kelishi lozim. Bunga esa kuzatish, izlanish, talabni o'rganish orqali erishiladi. Dizayn san'ati

38-a rasm. Libos dizaynining rangli yechimi qoralamasi.

38-b rasm. Avtomobil dizayni.

ishlab chiqarish sohalariga mos tarzda har xil yo'nalishlarda bo'ladi. Me'morchilikda, ayniqsa, uning imkoniyatlari har tomonlama namoyon bo'ladi: inter'yer dizayni, ekster'yer dizayni, landshaft dizayni kabilardir.

Mamlakatimizda dastgohlar, transport vositalari, maishiy buyumlarga bo'lgan talab va istaklarni ilmiy asosda o'rganish masalasi 1960-yillardan boshlangan. Yirik korxonalar qoshida loyihachi guruhlar ochildi, maxsus loyiha institutlari ishga tushirildi. Mustaqillikka erishgandan keyin respublikamizda ham dizaynerlar maxsus oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida tayyorlana boshlandi.

Bugungi kunda Respublikamizda dizayn san'ati o'zining yangi taraqqiyotini boshidan kechirmoqda. Mamlakatimiz dunyoga tayyor sanoat mahsulotlari bilan chiqayotgan davlatga aylanib bormoqda. Yangi-yangi mashinalar, dastgohlar va boshqa sanoat mollarining jahon bozorlariga chiqa boshlagani shuning dalilidir, chunki dizayn yutug'i taraqqiyot ramzi, zamon ko'zgidir.

Dizayn san'ati haqida ma'lumotga ega bo'lgach, amaliy ijodiy faoliyatga kirishishingiz mumkin. Qiziqishingizga libos dizayni hamda avtomobil dizayni bo'yicha ishlash taklif etiladi.

39-a rasm. Guldasta elementli libos dizayni.

39-b rasm. Kapalak elementli libos dizayni.

Xonani dizayn san'ati talabi asosida jihozlash, bu mashqqa o'tishdan avval asosiy g'oyani, nimaga mo'ljallanganligini aniqlab olishdan boshlanadi. Masalan, o'zingiz yashayotgan uydagi xonalarni kuzating, do'stlaringizning xonalarini eslang, mehmonxona, darsxona, kelinning xonasi bezatilishi va jihozini taqqoslang. Agar e'tibor bersangiz, har bir xona o'zining bajaradigan vazifasiga qarab turlicha bezatilgan va jihozlangan.

Sizga taklif qilinayotgan topshiriq variantlaridan biri xona dizayni, libos dizayni, avtomobil dizayni bo'yicha bir nechta eskizlar ishlab olgach, g'oyani qalamda tasvirini ishlab bo'lgandan so'ng rang berishga o'tishingiz mumkin.

Zamonaviy dizayn san'atida libos dizayni o'zining tasviriy-ifodaviy vositalarining boyligi bilan ajralib turadi. Zero, libos dizayni shakl, rang, rang-barangligi bilan dizaynerga keng imkoniyatlar taqdim etadi. Libos dizayni loyihasini yaratuvchi dizayner rassom kabi eskizlar, qoramalar ishlab, kompozitsiyaning (38-a rasm) hamda ramziy ifoda vositalaridan foydalanish variantlarini qo'llashi mumkin. 39-a-b rasmlarda guldasta hamda kapalakka qiyoslangan libos eskizlari tasvirlangan.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. «Dizayn» terminining lug'aviy mazmuni va mohiyati nimada?
2. Dizayn san'ati qanday san'at va u qachon paydo bo'lgan?
3. Libos dizayni deganda nimalar haqida o'ylaysiz?
4. O'zbekistonda dizayn san'ati qachondan rivojlana boshladi?

Uyga vazifa:

Qiziqishingizga mos yo'nalishdagi buyum dizayni eskizini ishlang.

UCHINCHI CHORAK

O‘ZBEKISTONNING ME’MORIY YODGORLIKLARI

Me’morlik – insonning har kungi hayotidan ajralmas san’atdir. Me’morlik ham san’atning boshqa turlari singari davlat tarixi, madaniy-ma’naviy mavqeini o‘zida aks ettiradi, xalqning turmush tarzi, estetik qarashlarini hajmli shakllarda namoyon etadi. Shuning uchun bu san’at haqli ravishda tarixiy voqealarning solnomasi, davr oynasi sifatida e’tirof etiladi.

O‘zbekiston zamini me’moriy obidalarga boy o‘lka. Bu yerda juda qadim zamonlardan boshlab me’morlik san’ati rivojlanib kelgan. Dastlab odamlar g‘orlarda yashash bilan birga yer ustiga ham turarjoylar qura boshlaganlar. Loy va turli shakldagi xom g‘ishtdan foydalanib uylar qurishgan, bino devorlari, pollarni suvashgan va rang berib xonalarni bezashgan. Neolit (mil. avv. 6-4 mingyilliklar) davri so‘ngiga kelib O‘zbekiston hududida qo‘rg‘ontepalar qurilishi zaminida shahar va shahar-davlatlar rivojlanib bordi. Shu shahar-davlatlarda me’morlik majmualari yaratildi.

O‘zbekiston me’morligining antik va ilk feodalizm davrlari ham me’moriy obidalarga boy bo‘lgan. Bu davrda yangi me’moriy g‘oyalar paydo bo‘ldi, yirik me’morlik majmualari, mavzuli rassomlik kompozitsiyalari, mahobatli haykaltaroshlik asarlari yaratildi. Feodallarning qasr-qo‘rg‘onlari, boy zodagonlarning shahar va shahar tashqarisidagi qasrlari vujudga keldi. Bu davr me’morligining o‘ziga xos tomonlari qo‘rg‘on-qasrlar – ko‘shklar qurilishida sezilarli bo‘ldi. Bu qo‘rg‘on-qasrlar avvalgi badiiy-madaniy markazlardan birmuncha chekkada bo‘lib, asosan, dehqon-feodallarning

turarjoyi sifatida paydo bo'ldi. Bu qo'rg'onlar mustahkam devorlar bilan o'ralgan. Shu qo'rg'on-qasrlar atrofida keyinchalik turarjoylar, bozorlar paydo bo'la borgan. Vaqt o'tishi bilan ana shu yerlar ham qalin devorlar bilan aylantirib o'rab olina boshlangan.

O'zbekiston me'morlik san'atining yangi bosqichi rivojlangan feodalizm davriga to'g'ri keladi. Me'morlikda yangi tipdagi binolar, ijodiy g'oyalar yuzaga keldi. Shahar hayoti rabotga ko'chdi. Shu yerda gavjum bozorlar paydo bo'ldi. Savdo qatorlari yaqinida esa hunarmandlar jamoalari shakllana bordi. Shaharda va undan tashqarida jamoat va turarjoylar ko'plab qurildi. Bu qurilishlarda asta-sekin islom dini bilan bog'liq me'morlik shahar qiyofasini belgilashda muhim o'rin egallay boshladi. Masjid qurilishi boshqa dinlar bilan bog'liq diniy binolar qurilishiga chek qo'ya boshladi. Shu davrda masjid tiplari yuzaga kelib, juma masjid va guzar masjidi hamda shahardan chekkada namozgohlar barpo etildi. Namozgohga chiqish uchun minora ishlanishi ham shu davr mahsulidir. O'quv dargohlari – madrasalar qurilishi ham jonlana boshladi. Xonaqohlar alohida masjid-madrasalarda, ularning yaqinida qurilgan. Shunday xonaqohlar Samarqand, Buxoroda ko'plab uchraydi. Savdo chorrahalarida Chorsu savdo gumbazlari, shahar darvozalari oldida karvonsaroylar hamda shahar va undan tashqarida maqbaralar qurilishi shu davr me'morligining o'ziga xos yangi yo'nalishlari mahsuli edi. Ayniqsa, maqbaralar qurilishida bezak san'ati yutuqlari o'z ifodasini topdi. Uchli toqilar ham me'morlik san'ati o'zgarishlarini belgiladi. Minora qurilishi ham odat tusiga kirib kela boshladi.

Amir Temur va Temuriylar davrida me'morlik san'ati nihoyatda rivojlandi. Bu davrda me'morlikda birinchi bor vujudga kelgan yirik va murakkab me'morlik majmualari muhim o'rinni egallaydi. Me'morlik yodgorliklarini rangli koshinlar bilan boyishi katta badiiy-estetik ahamiyat kasb etdi. Albatta, rangli bezak O'rta Osiyo me'morligida avval ham bo'lgan, lekin XIV asrga kelib bino ichki va, ayniqsa, tashqi pardozida bu uslub alohida o'rinni egallay boshladi. Sirli sopol taxtachalardan ishlangan rangli koshinlar XIV asr oxiridan keng tarqaldi. Amir Temur nafaqat o'z ona shahri Kesh va poytaxti Samarqandda, balki o'z tasarrufidagi yerlarda ham hashamatli binolar qurdirdi.

Amir Temur va Temuriylar davri me'morligini Shohizinda me'morlik majmuasisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Afsonaviy Afrosiyob yonbag'rida

40-rasm. Samarqand. Shohizinda maqbarasi.

joylashgan bu majmua XI – XII asrlarda mavjud maqbaralar o‘rniga qurilgan. Bu yer musulmonlarga qadar ham muqaddas sajdagoh joyi bo‘lgan. Afsonalarga ko‘ra bu yerda avliyo Qusam ibn Abbos maqbarasi bo‘lib, go‘yo u shu yerda tirilib yer ostiga kirib ketgan va oxiratgacha o‘sha yerda yashashga qaror qilgan.

«Shohizinda» – «tirik shoh» nomi shu yerdan olingan. Hozirgi Shohizinda majmuasi ko‘rinishi XIV – XV asrlarning birinchi yarmida shakllangan. U 1434-1435-yillarda Mirzo Ulug‘bek tomonidan qurdirilgan peshtoq bilan boshlanadi. Ulug‘bek davrida me‘moriy san’atda qator nodir yodgorliklar barpo etildi. Ulug‘bek madrasasi, rasadxona shular jumlasidandir. Ulug‘bek rasadxonasi uch qavatli bo‘lib, ichki qismi rasmlar bilan bezatilgan. Unda tabiat manzaralari keng o‘rinni egallagan.

Shayboniylar davrida Buxoro Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridan biriga aylanadi. Shaharda Temuriylar davrida qurilgan binolarga o‘xshash hashamatli binolar qad ko‘targan. Peshtoqlari bir-biriga qaratib qurilgan qo‘sh madrasalar qurildi. Buxorodagi markaziy ansambllardan Kalon Jome’ masjidi va Mir Arab madrasasi ham shu uslubda barpo etildi. Imonqulixon xizmatida bo‘lgan Yalangto‘sh nomli amaldor Samarqanddagi katta qurilishlarga homiylik qiladi. Uning mablag‘i hisobiga Registon

maydoni to'liq shakllanadi. U avval qurilgan Ulug'bek madrasasi qarshisiga mahobatli Sherdor va uning yoniga Tillakori madrasalarini qurdiradi. Sherdor madrasasining peshtoqi tasviriy va amaliy san'ati hamda hattotligi namunalari bilan bezatilgan. XIV asrda Buxoro yaqinidagi Chor-Bakr majmuasi, Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi barpo etilgan.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Xivaning mashhur yodgorliklari o'zining tugallangan ko'rinishiga ega bo'ladi. Darvozalar, karvonsaroylar va madrasalar hisobiga shahar ko'rki ochiladi. Pahlavon Mahmud maqbarasi, Tosh Hovli kabi yodgorliklar bugungi kunda bezakdorligi hamda go'zalligi bilan kishilarni hayratga soladi. Islomxo'ja minorasi shaharning ajoyib me'morlik yodgorligi hisoblanadi.

Xorazm davlati miloddan avvalgi IV asrdan boshlab o'z yuksalishining yangi bosqichiga ko'tarila boshlaydi va mil. avv. II – I asrlarda esa o'zining gul-lagan davrini boshidan kechiradi. Tup-roqqal'a shu davrning muhim yodgor-ligidir. Qal'a qalin devor bilan aylan-tirilib o'rab chiqilgan. Qal'adagi saroy va ibodatxonalar bezakka boy va hasha-matli qilib qurilgan bo'lib, uni bezashda rassomlik va haykaltaroshlik san'atidan foydalanilgan.

Rivojlangan feodalizm davrining nodir yodgorligi Somoniylar maqbarasidir (41-rasm). Bu maqbara haqli ravishda jahon me'morlik san'atining nodir yodgorligi hisoblanib, dastlab o'zining sodda va tuzilishining aniqligi, nisbatlarining nihoyatda mutanosibligi va me'moriy shakl devorining nihoyatda nafis holda bir-biri bilan uyg'unlashib ketganligi bilan ajralib turadi. Maqbara asosi kvadrat bo'lib (7,20 x 7,20), to'rt tomonida arkli eshik mavjud. Maqbara tashqi tomondan tepaga biroz torayib boruvchi kub va uning ustiga o'rnatilgan yarim aylana shaklidagi qozonni eslatadi. Binoning tashqi devor yuzasi pishiq g'ishtni turli holda taxlanishi hisobiga badiylashtirilgan. G'ishtning goh yon, goh burchagi bilan qo'yilishi yuzada yorug'-soya o'yinini oshirib, uni estetik ko'rinishga ega bo'lishini ta'minlagan. Bu yorug'lik-soya o'yini esa quyosh nurining

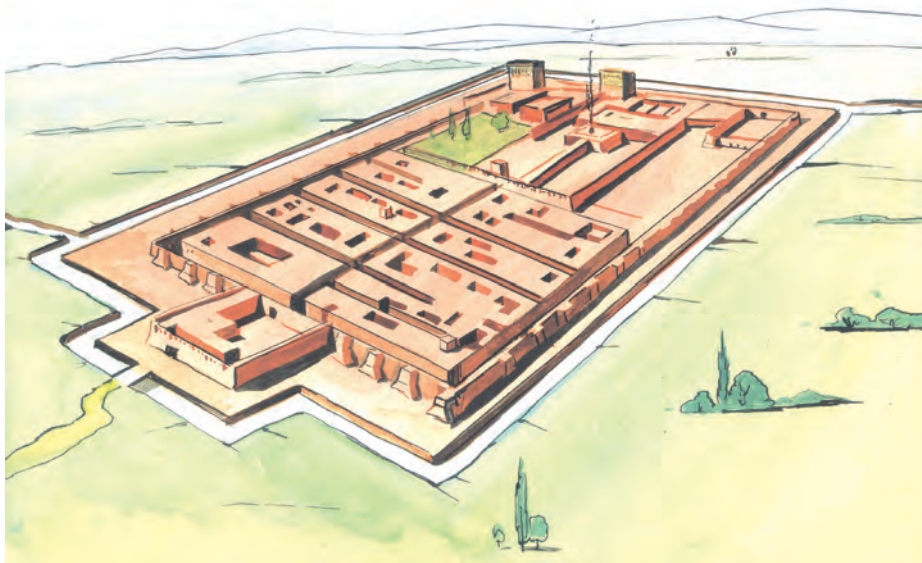
41-rasm. Buxoro.
Somoniylar maqbarasi.

42-rasm. Tashkent. Hast imom masjidi.

o'zgarishi bilan turlanib boradi va binoga har safar qaytarilmas joziba beradi.

Buxorodagi Kalon masjidi minorasi g'ishtining badiiy imkoniyatlari bino tashqi bezagini belgilashda muhim rol o'ynagan. Aslida g'isht minora

43-rasm. Turoqqal'a.

44-rasm. Samarqand. Go'ri Amir maqbarasi.

yuzasi naqshini tashkil etuvchi birdan-bir element bo'lib qolgan. Ularning taxlanishi va turish holati hisobiga yuza o'ziga xos ko'rinish va latofat kashf etgan.

O'rta asr me'morligining haqiqiy durdonasi, bu – Temuriylar maqbarasidir (44-rasm). Bino sodda me'morlik shakllardan – sakkiz qirrali asos, silindrik baraban va qirrali ko'k-moviy gumbazdan tashkil topgan. Binoning ichki qismi ham juda serjilva. Uning ichki devorlari marmar bilan pardozlangan. O'yma va rangli, shuningdek, oltin suvi yuritilgan naqshlar bino ichki qismiga alohida fayz bergan.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qadimiy O'zbekiston hududidagi qaysi me'moriy obidalarni bilasiz? Ularni sanab chiqing hamda har birining o'ziga xosligini ta'riflab bering.
2. Temuriylar davri me'morligi namunalaridan qaysilarini bilasiz?
3. Me'morlikni boshqa san'at turlari bilan qanday aloqasi bor?

Uyga vazifa:

O'zingiz istiqomat qiladigan hududdagi me'moriy obidalar haqida material yig'ing hamda sinfdoshlaringizga hikoya qilib bering.

SHARQ ME'MORLIGI

Dunyo xalqlarining me'morligi – turarjoy va jamoatchilik binolari, saroylar va boshqa turdagi inshootlarning tashqi va ichki ko'rinishlari, konstruktiv tuzilishi va shu kabi jihatlari bilan bir-biridan farq qiladi. Bu, avvalo, har bir xalqning turmush tarzi, tarixiy an'analari, mahalliy iqlimiy sharoitlariga asoslanadi.

O'zbekiston me'morligi namunalari o'ziga xos tashqi va ichki ko'rinishlari, betakror bezaklari bilan dunyo ahlini lol qoldirib kelmoqda. «O'zbekistonning me'moriy yodgorliklari» mavzuidagi darsda siz bunga amin bo'ldingiz. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Toshkent va Qo'qon kabi shaharlardagi qadimiy me'moriy obidalar Sharq me'morligining eng yorqin namunalari hisoblanadi.

Sharq me'morligining yana bir o'ziga xos jihati – ularning peshtoqlari, devorlari, minoralarini turli naqshinkor bezaklar, arabiy yozuvlar bilan ziynatlanganligidadir. Samarqanddagi Registon ansamblining Sherdor madrasasi peshtoqida real tasvir (yo'lbars, quyosh, odam qiyofasi) aks

45-rasm. Samarqand. Sherdor madrasasi.

ettirilgan bo'lsa, boshqa obidalarda islomiy va girix usulidagi naqshlar, suls uslubida bitilgan yozuvlar tushirilgan. Ularning barchasini diqqat bilan kuzating. O'zingiz istiqomat qiladigan hududdagi me'moriy yodgorliklar va ularning bezaklarini eslashga harakat qilib ko'ring. Bu ko'rinishlar siz ishlaydigan sharqona me'moriy ko'rinishning bir qismi (fragmenti) uchun material bo'lishi mumkin. Me'moriy mavzuda rasm ishlashda ularning shakli, bezagi binoning ko'rinishiga mosligiga, binoning esa atrof-muhitga monandligiga e'tibor qiling. Shundagina siz ishlagan me'moriy ko'rinishdagi tasvir hayotiy, ishonchli chiqadi.

Amaliy faoliyatni boshlashdan oldin kitobdagi illustratsiyalar, shuningdek, Lev Burening «Samarqand. Registon», «Buxorodagi choyxona», Pavel Benkovning «Sharqona ko'cha», «Chor Minor masjidi», Rashid Temurovning «Bibixonimda bahor», «Samarqand», Aleksey Isupovning «Shohizinda», Baxtiyor Boboyevning «Sharqona manzara» asarlarining reproduksiyalari va O'zbekistonning qadimiy shaharlariga bag'ishlangan albomlarni jamoa bo'lib ko'ring va ularni o'zaro muhokama qiling. Ayniqsa, Ortiqali Qozoqovning «Ichan qal'a» nomli kartinasida Sharq me'morligiga mahorat bilan tasvirlangan. Sharq me'morligiga oid reproduksiyalarni tahlil

46-rasm. Ortiqali Qozoqov. Ichan qal'a.

qilish sizga bo‘lajak kompozitsiyangiz uchun mavzu topishga yordam beradi.

Olgan taassurotlaringiz asosida Sharqona me‘moriy ko‘rinishning sizga manzur bo‘lgan variantlarining eskizlarini ishlab olgach, ular asosida yakuniy kompozitsiya tuzing va uni akvarel bo‘yog‘ida yoki rangli pastelda bajaring.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

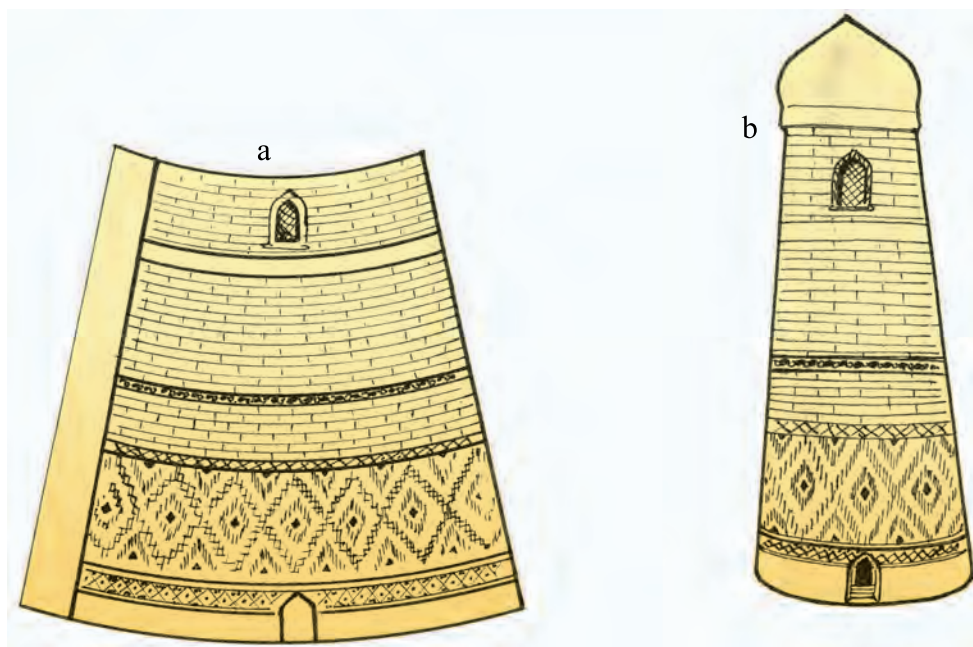
1. Me‘moriy ansambl nima?
2. Me‘moriy ansambl fragmenti tushunchasining ma‘nosini izohlab bering.
3. O‘zbekiston hududida qanday me‘moriy ansambllar bor? Ularni sanab chiqing.
4. O‘zbekistondagi tarixiy-me‘moriy obidalarining peshtoqlari, minoralari, devorlari qanday bezatilgan?

Uyga vazifa:

Sharq me‘morchiligi mavzusida kompozitsiya ishlash, ular asosida me‘moriy ansambl maketini yasash bo‘yicha eskizlar ishlang.

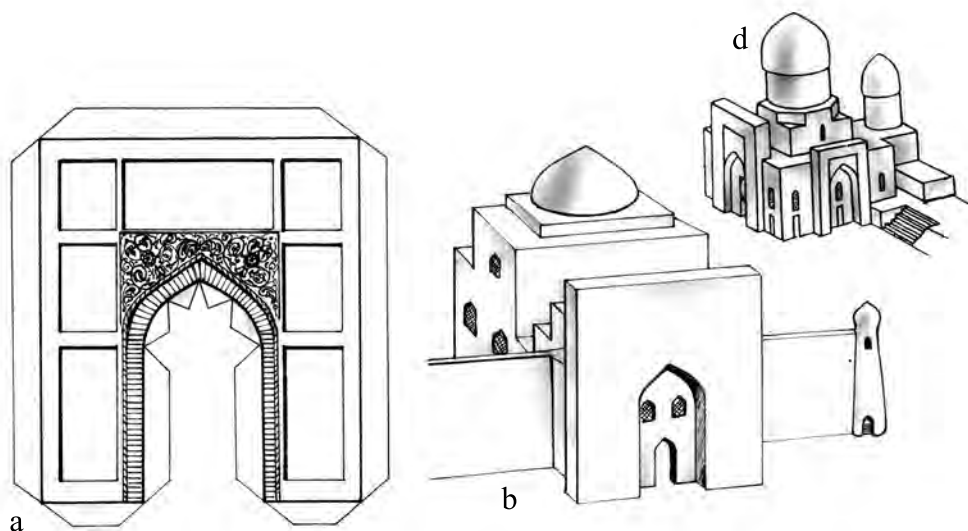
MEN ISTAGAN SHAHAR

O‘lkamiz qadimiy me‘morlik yodgorliklariga juda boy. Siz Toshkent, Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo‘qon, Shahrisabz, Qarshi kabi shaharlarda qadimiy me‘morlik ansambliari mavjudligini bilasiz. Ular orasida Toshkent va Buxoro shahridagi Ko‘kaldosh madrasalari, Samarqand shahridagi Registon (Ulug‘bek, Tillakori va Sherdor madrasalari) me‘moriy ansambli, Shahrisabzdagi Oqsaroy, Qo‘qondagi Xudoyorxon O‘rdasi jahonga mashhurdir. Ularning ayrimlarini, xususan, Samarqand shahridagi Bibixonim masjidining yaratilishi tarixiga oid rivoyatlar ham mavjud. Siz ularni borib ko‘rgansiz yoki suratlarini tomosha qilgansiz. Me‘morlik ansambliari, odatda, yaxlit binolar ko‘rinishida qurilgan. Ular, asosan, minoralar, peshtoqlar, gumbazlar, arklar, panjaralar va shu kabilardan tashkil topgan. Bunday me‘morlik obidalari ichida, odatda, madrasa va masjid ham qurilgan. Ularda ta‘limiy va tarbiyaviy tadbirlar o‘tkazilgan. Shu bois mashg‘ulotlar o‘tkaziladigan xonalar, talabalar yashaydigan xujralar bo‘lgan.

47-rasm. Ortiqali Qozoqov. Ichan qal'a. Maket yasash uchun minora andozasi.

Topshiriq jamoa ishi bo'lganligi sababli, me'morlik ansamblining ayrim qismlarini alohida-alohida yasab, so'ng birlashtirish mumkin. Siz namunalarda ko'rsatilgan me'morlik ansamblaridan birortasini tanlab, uning maketini ishlashingiz mumkin. Buning uchun qalinroq qog'oz,

48-rasm. Sharqona bino peshtoqini yasash:

a) peshtoq yoyilmasi; b, d) sharqona me'moriy ansambl maketlari.

karton, qaychi, yelim, pichoqcha, chizg'ich va shu kabi ish qurollari kerak bo'ladi. Dastlab o'zingizga ma'qul bo'lgan qismlarni ajratib oling. Bular alohida-alohida yasaladigan minoralar, peshtoq, gumbaz, panjara va shu kabilar bo'lishi mumkin.

Minora, asosan, yaxlit qog'ozdan yasaladigan kesik konussimon ko'rinishdagi alohida qism. Uning ustida gumbazcha, arka joylashtiriladi yoki ochiq qoldiriladi.

Minora quyidagi tartibda yasaladi: dastlab katta qog'oz sirtiga minoraning 47-a rasmdagi yoyilmasi chiziladi va qirqib olinadi. Qog'ozning bu bo'lagiga me'moriy obidalarga xos bezak ishlanadi. Bu ish akvarel yoki guash bo'yog'ida bajariladi.

Yoyilmaning sirtiga berilgan bezak bo'yog'i qurigach, ularni o'rab, konussimon ko'rinishga keltiring. So'ng, yelimlab yopishtirib qo'ysangiz rasmda ko'rsatilgan minoraning asosiy ko'rinishi hosil bo'ladi. Endi uning yuqori qismiga gumbazcha, arka o'rnatishingiz mumkin. Gumbaz, odatda, ko'k rangga bo'yaladi. Gumbazning yuqori nuqtasidan pastga biroz kengayib ketuvchi qabariq yo'lakchalarni birinchi bergan rangingizdan to'qroq va ochroq rangda yorug'-soya qoidalari asosida berib chiqsangiz, gumbaz qabariqsimon chiziqlardan iborat bo'lib ko'rinadi.

Endi me'morlik ansamblining o'rtasidagi peshtoq qismini yasashga o'tamiz. Uni tayyorlash tartibi rasmda ko'rsatilgan.

Bunda chizmada ko'rsatilgan shartli belgilarga rioya qilgan holda peshtoq yoyilmasi chizib olinadi. So'ng qirqiladigan, buklanadigan joylarini belgilab chiqasiz. Ortiqcha qog'oz bo'laklarini qirqib olib tashlang. Endi tayyor yoyilmani yig'ishga kirishing. Binoning peshtoqi bezagiga tayyor holdagi material, jurnallarda chiqqan, alohida holdagi naqsh namunalaridan ham foydalanish mumkin.

Endi tayyor bo'lgan me'morlik ansamblining bo'laklarini rasmlarda ko'rsatilgandek terib chiqing. Bu ko'rinish sizga qaysi me'morlik ansamblini eslatyapti?

Ana shu usullarni qo'llagan holda sinfdoshlaringiz bilan o'zingiz istagan shaharni loyihalashtirib, maketini ishlashingiz mumkin. Bu afsonaviy qasr, zamonaviy bino bo'lishi mumkin.

Me'morlik ansamblining tashqi ko'rinishi haqiqiyisiga o'xshash bo'lishi uchun ularning sirtiga dekorativ naqshlar ishlashingiz kerak bo'ladi. Buning uchun qadimiy me'morlik obidalari sirtidagi naqsh kompozitsiyalari va

ranglarini diqqat bilan kuzating. Ularning namunalarini ishlang. So‘ng tayyor maket sirtiga naqsh ishlashga o‘tishingiz mumkin. Agarda rangli qog‘ozlar va tayyor naqsh namunalarini topsangiz, ularni maket sirtiga yopishtirib qo‘yishingiz ham mumkin. Odatda, ansambl sirtlari yo‘lsimon naqshlar bilan bezatiladi. Ayrim hollarda esa katta o‘lchamdagi yaxlit naqsh kompozitsiyalaridan foydalaniladi.

Me‘moriy ansambl maketlari zamonaviy ko‘rinishlarda ham yasalishi mumkin. Bunda katta o‘lchamlarda qurilgan ko‘p qavatli binolar, muzeylar va shu kabi binolarning ko‘rinishlarini tanlashingiz mumkin. Qadimiy me‘morlik ansambllarini zamonaviy binolar bilan taqqoslab ko‘ring. Ular orasida o‘xshash va farq qiluvchi tomonlarini aniqlang.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qadimiy me‘morlik ansambllari nima maqsadlarda qurilgan?
2. Me‘morlik ansambllarining qurilishiga oid qanday rivoyatlarni o‘qingansiz? Ulardan bilganlaringizni sinfdoshlaringizga aytib bering.
3. Qadimiy me‘morlik obidalari qanday qismlardan tashkil topgan?
4. Zamonaviy va qadimiy me‘morlik o‘rtasidagi o‘xshash va farq qiluvchi jihatlarni so‘zlab bering.
5. Qaysi mashhur qadimiy va zamonaviy binolarni hamda ularning qurilish tarixiga oid nimalarni bilasiz?

Uyga vazifa:

Mustaqil tarzda bino maketini yasang hamda unga badiiy bezak bering.

ME‘MORIY MANZARA

Tasviriy san‘atning tur va janrlari ichida manzara janri tabiat va inson munosabatlari, kayfiyatlarini tasvirlashda keng imkoniyatlarga ega. Manzaralar ham tabiat, insonlar kabi turli ko‘rinish va kayfiyatga ega bo‘ladi. Ular charog‘on kun, bulutli kun, quyoshli oqshom, yomg‘ir va qor, bo‘ronlarni tasvirlash, shahar manzarasi, qishloq manzarasi, tog‘ manzarasi ko‘rinishida bo‘lishi mumkin. Tasviriy san‘at darslarida siz o‘rgangan asarlarning namunalari, undan tashqari, Ivan Shishkin, Isaak

49-rasm. Murtazo Ergashev. Shohizinda. Qish.

Levitan, Aleksey Savrasov, O'rol Tansiqboyev, Nikolay Karaxan, Oganess Tatevosyan, Rashid Temurov, Abduvali Mo'minov, Ortiqali Qozoqov, Murtazo Ergashev, Anvar Mirsoatovlarning manzara janridagi asarlarini tomosha qilish va tahlil etish sizga me'moriy manzara elementlarini belgilashga zamin yaratadi. Ularda qishloqning past-baland uylari, tog'u adirlar, daryo va jilg'alar, uzoq-yaqinda tasvirlanishi mumkin bo'lgan me'moriy inshoot ko'rinishlari, daraxtlar va boshqa elementlar tasvirini ko'rishingiz mumkin.

50-rasm. Me'moriy manzara varianti.

51-rasm. Ortiqali Qozoqov. Kuzgi Buxoro.

52-rasm. Rashid Temurov. Bibixonimda bahor.

Amaliy tasviriy faoliyatga kirishish oldidan o‘z variantlaringizning eskizlarini ishlab oling. Bu eskiz har xil ko‘rinishda bo‘lishi mumkin. Me‘moriy manzara varianti ko‘rsatilgan.

Yodingizda tuting, barcha manzaralarning bosh g‘oyasi, mavzusi – inson va tabiat uyg‘unligidir.

Endi me‘moriy manzara janridagi Rashid Temurovning «Bibixonimda bahor» asarini tahlil qilib ko‘ramiz.

Asarning bosh mavzusi bir obyekt – Bibixonim masjidi. Asarning o‘rta planida uning ko‘p qismi nurab tushgan asosiy arka tasvirlangan va u kartina sathining deyarli yarmini egallagan. Orqa planda masjidning gumbazli qismi tasvirlangan. Uning orqa planda ekanligini bildirish uchun rassom havo perspektivasidan unumli foydalangan. Asarning nomlanishidan ma‘lumki, bosh mavzu bahor faslini Bibixonim maydonidagi tarovatini tasvirlash. Shu bois rassom asar markazida me‘moriy obidaning mahobatiga monand tarzda salobatli daraxtlarning gullagan holatini tasvirlagan. Bu bilan rassom yana bir tarixiy haqiqatni eslatib qo‘ymoqchi bo‘ladi, ya‘ni Bibixonimga har yili bahor kelaveradi, yillar ketidan yillar o‘taveradi. Ajdodlarimiz yaratgan buyuk tarixiy me‘moriy obidalar esa asrlar osha salobat to‘kib turaveradi.

Me'moriy obida va daraxtlarning mahobatini yanada yaqqolroq tasvirlash uchun rassom odamlarning figuralaridan foydalangan. Odamlarning gavdasiga nisbatan olinadigan bo'lsa, Bibixonimning o'ta mahobatli ekanligi ayon bo'ladi.

Rassom odamlarni tasvirlash orqali obidani ziyorat qilish uchun dunyoning turli burchaklaridan muntazam tarzda odamlar kelib turishini ta'kidlaydi.

Biz siz bilan Rashid Temurovning "Bibixonimda bahor" nomli asari misolida me'moriy manzara ko'rinishining kompozitsion yechimini ko'rdik. Endi o'zingiz ko'rgan va eslab qolgan me'moriy manzaralarning turli ko'rinishlari haqida o'ylab ko'ring. Amaliy mashg'ulotga kirishish oldidan o'z variantlaringizning eskizlarini ishlab oling. Bu eskiz shahar yoki qishloq manzarasi, qadimiy yoki zamonaviy shahar, ularning sintezi ko'rinishida bo'lishi mumkin. Quyoshning botish chog'idagi manzara binolarning faqat siluetlarini tasvirlovchi ko'rinishlarini ishlash ham nisbatan osonligi, ayni paytda, uning emotsional ta'sirchanligining kuchliligi bilan sizni qiziqtirishi mumkin. Agar bu rasmlar sizni qiziqtirgan bo'lsa, shu usulda manzara ishlashingiz mumkin.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Manzaraning bosh g'oyasi nima?
2. Manzarachi rassomlardan kimlarni va ularning qaysi asarlarini bilasiz?
3. Rassom Rashid Temurovning «Bibixonimda bahor» asarining tasviriy-kompozitsion yechimini sharhlab bering.

Uyga vazifa:

Me'morlikka oid element (tong, oqshom, charog'on kun, bulutli kun) manzara kompozitsiyasini ishlang!

TO‘RTINCHI CHORAK

KITOBAT SAN‘ATI

Insonning butun umri davomida eng ko‘p hamroh bo‘ladigan buyum – bu kitobdir. U bizga bilim olish, hordiq chiqarish, bo‘sh vaqtni ko‘ngilli o‘tkazishda, shuningdek, biror yordamga muhtojlik sezganimizda yordamga keladi. Bir so‘z bilan aytganda, kitob insonning bilimli, ma‘naviyatli bo‘lishida muhim manba hisoblanadi.

Kitobat san‘ati – Sharq madaniyatining eng qadimiy va nodir turlaridan biri. Kitob Sharqda qadimdan izzat-ikromda bo‘lgan. Unda Vatan va millat tarixi, ilm-fan sirlari, kishilarning falsafiy va estetik qarashlari, turmush tarzi, orzu-umidlari o‘z aksini topgan. Sharq kitoblari sharqona donolik, ma‘naviy barkamollik timsoli sifatida e’tirof etiladi. Sharq kitobat san‘atining yana bir qimmatli jihati shundaki, unda hattot, naqqosh, rassom, muqovasoz, zarhal harf yozuvchi (chizuvchi) mutaxassislarning yuksak badiiy mahoratining sintezi tufayli kitoblar yuksak badiiy saviyadagi asar darajasiga yetkazilgan. Shu bois ham jahonning eng yirik muzey va kutubxonalari (Sankt-Peterburgdagi Ermitaj, Nyu-Yorkdagi Metropolitan muzeyi, Londondagi Britaniya muzeyi, Parijdagi Fransiya Milliy kutubxonasi va boshqalar)da Sharq kitobat san‘atining nodir namunalari saqlanadi.

Bugungi kunga kelib kitoblarning barchasi deyarli bir xil shaklga ega. Biroq qadimda ularning shakli turli-tuman bo‘lgan. Ular asrlar osha shakllanib, sayqal topib kelgan. Bu jarayonda kitobat san‘atining boshqa sohalari bilan bir qatorda rassomning mehnati katta bo‘lgan. Kitobda qo‘llaniladigan harf turlari, uning nisbatlari, ko‘rinishlari, matn yoziladigan

yuzaning kompozitsiyasi va boshqa jihatlar qachonlardir rassom tomonidan ishlab chiqilgan. Shuning uchun kitob bezovchi rassomni sozandaga o'xshatishadi. Sozanda bastakorning g'oyalarini mahorat bilan ijro etsa ajoyib musiqiy asar yuzaga kelgani kabi rassom muallifning fikrlarini o'quvchiga estetik zavq baxsh etuvchi shaklda yetkazishda hal qiluvchi figuradir.

Bizgacha yetib kelgan eng qadimiy kitoblardan biri – Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» miloddan avvalgi I mingyillikning birinchi yarmida yaratilgan bo'lib, u 12 ming mol terisiga bitilgan 21 kitobdan iboratdir. Uning 5 kitobi saqlanib qolgan.

O'zbek xalqining dunyoga mashhur san'at turlaridan biri kitobat san'ati ekanligi uning boy tarixidan dalolat beradi. Endilikda Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib, Iskandar Ikromov, Chingiz Ahmarovlar tomonidan badiiy sayqal berilgan kitoblar nodir san'at asari darajasida millionlab insonlarning ma'naviyatini boyitishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston kitobat san'ati namunalari endilikda eng zamonaviy texnika va texnologiya bilan jihozlangan bosmaxonalarda nashr etilmoqda.

O'zbekistonning zamonaviy kitobat san'ati misolida «Temur davrining me'moriy kakhkashoni», «Ma'danga bitilgan qo'shiq», «O'zbekiston naqshu nigorlari», «O'zbekiston xalq san'ati», «Musavvir va kitob», «Sharq adabiyoti va san'ati», «Boburnoma», «Zamonaviy O'zbekiston minatyura san'ati», «O'rta asrlar Sharqining olim va mutafakkirlari» nomli kitoblar, shuningdek, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlari haqidagi albomlar o'zining yuksak badiiy darajasi, sifati bo'yicha klassik namunalar sirasiga kiradi.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Sharq kitobat san'atining nodir namunalari jahonning qaysi muzeylarida saqlanadi?
2. Kitob shaklidagi eng qadimiy manbalardan, yodgorliklardan qaysilarini bilasiz?
3. Qadimda qo'lyozma kitoblarini badiiy bezashda kimlar ishtirok etgan?
4. Sharq kitobat san'atining taniqli musavvir va naqqoshlaridan kimlarni bilasiz?

Uyga vazifa:

Uyingizdagi kitoblarning konstruktiv tuzilishi, badiiy bezatilishini o'rganing va tahlil qiling.

O‘ZBEKISTON KITOB GRAFIKASI SAN’ATI

Grafika tasviriy san’atning eng ommalashgan turi. San’atning bu turi bilan katta-yu kichik shug‘ullanadi. Chunki u hammabop. Kimdir o‘z fikrini bayon etish uchun, kimdir tasavvurlarini oydinlashtirish uchun, yana kimdir xayol surib o‘tirib qandaydir tasvirlar chizadi. Bularning barchasi, aslida grafikaning bir ko‘rinishidir.

«Grafika» so‘zi (yunoncha) «graphike» – «yozayapman», «chizayapman» ma’nosini anglatadi. Uning hammabopligi tasviriy san’atning rangtasvir va haykaltaroshlik turlari kabi maxsus sharoitni talab etmaydi. Uni qora tushda, oddiy qalam, flomaster yoki sarikli ruchkada daftar varag‘i, oq qog‘ozga ishlash mumkin.

Ayni paytda, grafika san’atining o‘ziga xos murakkabliklari ham mavjud. Bir qarashda juda oddiy tuyulgan bu san’at turi aslida undagi shartliliklar tufayli murakkabdir. Unda bir rang bilan, odatda, qora rang bilan chiziqlar vositasida oq qog‘oz sathida rang va uning turlari, borliqdagi voqea va hodisalar tasvirlanadi.

Grafika san’atining dastgoh grafikasi, kitob, gazeta-jurnal grafikasi, amaliy grafika va plakat kabi turlari mavjud. Shular ichida insonlar hayotiga eng chuqur kirib borgani, shuningdek, kitob grafikasi san’atidir.

Kitob grafikasi – kitoblarga badiiy bezak berish san’atidir. Kitoblar o‘zining mazmuni va mohiyatiga ko‘ra bezatiladi. Shu bois darsliklar, o‘quv va metodik qo‘llanmalar, ilmiy-ommabop kitoblar, lug‘atlar va ensiklopediyalar, badiiy adabiyotlarga ishlangan bezaklar bir-biridan farq qiladi. Kitob grafikasi san’atining imkoniyatlari adabiy asarlarni badiiy bezashda to‘la-to‘kis namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy o‘zbek kitob grafikasi san’ati XIX asrning oxirlarida shakllana boshlagan. Bir paytlar O‘rta Osiyo mashhur hattotlar, naqqoshlar, musavvirlar, muqovasozlarning kitob ziynatlash borasida yuksak mahorat maktabi bo‘lgan. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlariga kelib kitob ishlab chiqarish san’at sohasidan industriyaga aylanib bordi. Yevropadan avvaliga O‘rta Sharq mamlakatlariga, XIX asrning 60-yillarida Turkistonga yevropacha kitob nashr qilish texnikalarining kirib kelishi, shuningdek, yevropalik kitob bezovchi rassomlarning bu yerda qo‘nim topishi asrlar davomida shakllangan an‘analarning inqirozga uchrashiga olib keldi.

Kitoblarni texnika yordamida nashr etishni yo'lga qo'yilishi mahsulotlarning badiiy darajasi emas, balki soniga e'tibor berishni taqozo etdi. Toshkent, Xiva, Samarqand, Andijon, Qo'qon, Marg'ilonda litografiya usulida kitob chiqarish uskunalari ishga tushirilishi Turkiston va Yevropada nashr etilayotgan kitoblarni amalda bir xil bo'lishiga olib keldi. Shu davrga kelib jamiyatning kitobga bo'lgan ehtiyojini to'la-to'kis qondirish uchun uni industrilashtirish tabiiy holga aylandi.

O'zbek kitob grafikasi san'atining milliy an'analarini tiklash va rivojlantirishda o'z ijod yo'lini XX asrning 30- yillarida boshlagan Iskandar Ikromovning faoliyati muhim ahamiyat kasb etdi.

53-rasm. O'zbekiston xalq rassomi Iskandar Ikromov.

Iskandar Ikromov (53-rasm) (1904 – 1972) – O'zbekiston xalq rassomi, taniqli kitob naqqoshi 1904-yilda Toshkent shahrining Eski Jo'va mavzeida tavallud topgan.

Bo'lajak rassomning otasi Shoikrom Qori o'ta taqvodor kishi bo'lsa-da, o'g'lidagi iqtidorni ko'rib, uni 1922 – 1924-yillarda Toshkentdagi Turkiston o'lka badiiy bilim yurtida shug'ullanishiga imkoniyat yaratib berdi. Keyinchalik u mashhur o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriyning tavsiyasiga ko'ra Moskva Davlat Oliy badiiy-texnika ustaxonasi (BXUTEMAS, 1924-1925)da va Sankt-Peterburg Badiiy akademiyasining Badiiy san'at texnikumida (1925 – 1929) rassomlik kasbini egallab, Toshkentga qaytdi.

Uning iqtidorining to'la-to'kis namoyon bo'lishida Abdulla Qodiriy, G'ozir Yunus, Hodi Zarifov, G'afur G'ulom, Oybek, Hamid Sulaymonov kabi adiblar bilan bo'lgan muloqotlar muhim o'rin tutdi. Rassomning aynan kitobat san'atini tanlashi o'z davrining taraqqiyparvar ziyolisi, amakisi Shoismatillaning kitob do'konida o'tkazgan damlari, u yerda amakisining Boku, Qozon, Orenburg, Ufa kabi shaharlardan keltirgan gazeta, jurnal, darslik, romanlar va boshqa adabiyotlarni ko'rib, ilhomlanganligi bilan bog'liq.

Iskandar Ikromov o'z ijodiy faoliyatida Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek kabi allomalarning asarlariga badiiy ishlov bergan. 1959-yilda Alisher

Navoiyning «Lirika»siga ishlagan badiiy bezaklari uchun Germaniyaning Leypsig shahrida o‘tkazilgan xalqaro kitob ko‘rgazmasida bronza medaliga sazovor bo‘lgan.

O‘zbekiston kitob grafikasi san’atining rivojiga XX asrning 40 – 50-yillarida Usto Mo‘min (Nikolayev), Vladimir Kaydalov, Chingiz Ahmarov, Mixail Reyx, 60 – 70-yillarga kelib esa Qutlug‘ Basharov, Telman Muhamedov, Ivan Kiriakidi, Anatoliy Bobrov va boshqalar munosib hissa qo‘shdilar. Ayniqsa, Telman Muhamedovning ijodida Sharq miniatyura san’atining an’analari o‘ziga xos talqinda davom ettirildi.

Muhamedov Telman Yaminovich
(1934 – 1976) (54-rasm) – 1934-yilda Toshkent shahrida tug‘ilgan. 1968-yilda hozirgi Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutini tamomlagan.

O‘z asarlari bilan bir qator xalqaro ko‘rgazmalarda ishtirok etgan. 1974-yilda Butunittifoq Xalq Xo‘jaligi yutuqlari ko‘rgazmasining bronza medaliga sazovar bo‘lgan. O‘zbek xalq ertaklari, Afandi latifalari, G‘afur G‘ulomning «Shum bola», Mirmuhsinning «Me‘mor» asarlariga ish-

54-rasm. Kitob bezovchi rassom Telman Muhamedov.

55-a,b rasmlar. Telman Muhamedov. O‘zbek xalq ertaklariga ishlangan illustratsiya.

lagan illustratsiyalarida rassomning iqtidori yaqqol namoyon bo'lgan. Ularda chuqur yumoristik ruh ifodalangan kompozitsiyalar, nozik istehzoli kayfiyat nafis chiziqlarda mohirlik bilan tasvirlangan.

56-rasm. Kitob bezovchi rassom Anatoliy Bobrov.

Anatoliy Andreyevich Bobrov 1948-yilda Sharqiy Qozog'iston viloyatining Rodionovka qishlog'ida tug'ilgan. 1972-yilda hozirgi Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn institutini tamomladi.

Kitob Anatoliy Bobrovning butun hayoti mazmuniga aylangan. U kitobning badiiy va texnologik jarayonlarini mukammal egallagan rassom. A. Bobrov bezagan kitoblar respublika, respublikalararo va xalqaro tanlovlarning diplomlari bilan taqdirlangan.

A. Bobrov M.R. Dayoning «Indoneziya ertaklari va afsonalari», qoraqalpoq eposi «Shahriyor», hind qahramonlik eposi «Ramayana», Asqad Muxtorning «Qo'l izi» she'rlar to'plami, Muhammad Alining «Boqiy dunyo» she'riy romanining o'zbekcha hamda ruscha nashri, A.S. Pushkinning «Baliqchi va oltin baliq haqida ertak» kitobi, Chingiz Aytmatovning «Asrga tatigulik kun» va «Qiyomat» asarlari, qirg'iz eposi «Manas» va boshqa ko'plab kitoblarni badiiy bezagan.

Kitobning yuzaga kelishida uning muallifidan tashqari muharrir (muallif tomonidan bitilgan matnni tartibga soluvchi), badiiy muharrir (kitobning badiiy konstruktiv yechimini hal etuvchi), musahhih (xatolarni bartaraf etuvchi) va texnik muharrir ishtirok etadi. Ular bo'lajak kitobni to'la-to'kis bosmaxonada chop etish uchun hamkorlikda tayyorlab beradilar. Shuning uchun ham har bir kitobda uning muallifidan tashqari, muharrir, badiiy muharrir, rassom, texnik muharrir, musahhihlarning nomlari, kitobni nashrga tayyorlagan nashriyot va uni chop etgan bosmaxonaning nomi yozib qo'yiladi. Siz o'zingiz o'qigan kitoblardan ularning nomlarini topib, har birining mehnatiga baho berishga harakat qilib ko'ring.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Tarixiy kitoblar bilan zamonaviy kitoblar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?

2. Sharq kitobat san'atining inqiroziga qanday omillar sabab bo'lgan?
3. Kitobat san'atining sharqona an'analarini qayta tiklagan rassom kim? Uning ijodining o'ziga xos tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
4. O'zbekiston kitob grafikasi san'ati vakillaridan kimlarni bilasiz?
5. Kitobning yaratilishida kimlar ishtirok etadi?

Uyga vazifa:

Kitob bezovchi rassomlar haqida ma'lumot yig'ing hamda ular ijodidagi o'ziga xoslikni tahlil qiling.

KITOB GRAFIKASI SAN'ATINING BADIY-GRAFIK ELEMENTLARI

Kitob bezash san'ati ham tasviriy san'at sohasi, ham texnikaviy soha. Chunki, u tasviriy san'atning materiallari, ashyolari, qurollari, tasviriy vosita va usullariga asoslanadi. Ikkinchi tomondan, kitob bezovchi rassom o'z asarini nashr etilayotgan kitobni bosmadan chiqarish texnologiyasidagi o'ziga xos shartlarga amal qilgan holda yaratadi. Kitobni yaratish jarayoni uning maketini tayyorlashdan boshlanadi. Unda kitobning umumiy tuzilishi, kompozitsiyasi, undagi elementlarning soni va xarakteri aks ettiriladi. Maket asosida kitobning badiiy-grafik elementlarining originali ishlanadi.

57-rasm. Qabariq naqsh tushirilgan charm muqova.

58-rasm. Qabariq naqsh tushirilgan karton muqova.

59-rasm. Zilola Sulaymonova. Zamonaviy kitob muqovasi.

Kitob elementlari ichida eng qadimiylaridan biri, shubhasiz, muqovadir (59-rasm). Asarning asosiy g'oyasini ochib beruvchi, uning obrazi, yo'nalishini tasvirlovchi muqova asrlar davomida turli shakllarda tayyorlanib

va ishlanib kelindi. Ular taxta, teri, qog'oz, plastmassa, metallardan tayyorlanishi mumkin (57-58-rasmlar). Qadimda kitob muqovalari turli qimmatbaho matolar, toshlar, tilla bilan ham bezatilgan.

60-rasm. Qadimiy kitobga ishlangan forzats.

Supermuqova ayrim kitoblardagina bo'ladi. U oddiy shriftli, badiiy bezakli, naqshinkor, foto bezakli bo'lishi mumkin. Uning asosiy vazifasi kitob haqida tasavvurga ega bo'lish uchun kerakli ma'lumot berish hamda kitob muqovasini himoya qilishdan iborat. Kitob haqidagi umumiy ma'lumotni muqovadagi shriftli va bezakli kompozitsiyalar ifodalaydi (59-rasm).

Kitobning ichki badiiy bezak elementlari **forzats** bilan boshlanadi. Forzats (nemischa

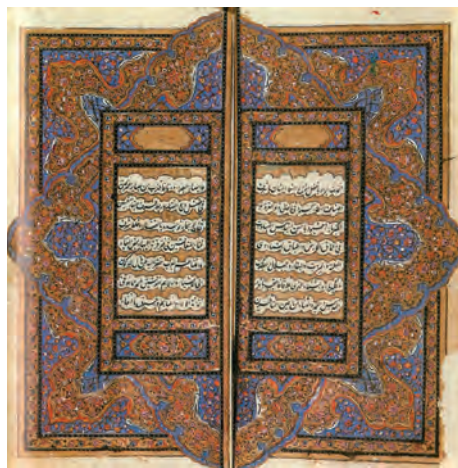
«vorsats» – ikki sahifali qog‘oz) kitob bloki bilan muqovaning ichki tomoniga yelimlanadigan qog‘ozdan iborat. U tasvirsiz, oq, biror bir sidirg‘a rangli, naqshinkor, sujetli va kitobning asosiy mazmunini anglatuvchi so‘zlar joylashtirilgan bo‘lishi mumkin (60-rasm). «Temur davrining me‘moriy kahkashoni» nomli kitobning forzatsida qadimiy me‘moriy obidalarga ishlangan naqshinkor mozaikaning berilishi kitobning mazmunini boyitishga xizmat qilgan. Qadimiy kitoblardan «Naqshbandiy xojalarining oliy nasabnomasi», Abdurahmon Jomiyning «Yusuf va Zulayho», shuningdek, Qur‘oni Karimga ishlangan forzatslar har tomonlama mukammal san‘at asari sirasiga kiradi.

Kitobning titul varag‘i uning «nasabi»ni bildiradi. Zero, «titul» termini (lotincha «titulus») feodal va burjuaziya davrida yuqori mansabli kishilarga beriladigan unvon, nasabni anglatadi.

Kitobning titul varag‘i ham kitob haqidagi to‘liq ma‘lumotni, asarning muallifi, nomi, qachon va qayerda nashr ettirilganligini bildiradi. Ayrim hollarda bu harfli kompozitsiya, mo‘jaz tasvir yoki naqshli bezak bilan ham to‘ldiriladi. Agar titul varag‘idagi yozuvlar uning chap tomonidagi varag‘iga ham joylashtirilsa, bu bet **kontrtitul** deb ataladi.

Titul varag‘ining chap tomonida joylashtirilgan illustratsiya kitobning mazmunini anglatuvchi tasvir (u asar qahramonining yoki muallifning portreti ham bo‘lishi mumkin) **frontispis** deb ataladi. Frontispis (lotincha “frons” – old tomon va “spisio” – qarayman) – kitob titul sahifasi chap tomonida berilgan illustratsiya. Unda asarning asosiy g‘oyasi ifodalanadi yoki muhim epizodi tasvirlanadi. Ayrim kitoblarning frontispisida asar muallifining portreti beriladi va ular odatda, grafik usulda tasvirlanadi.

Kitobning bobi, bo‘limining boshlanishida beriladigan alohida bet shmutstitul (nemischa «schmutztitel») deb ataladi. Unda bo‘limning nomi, raqamidan tashqari, naqshinkor yoki sujetli bezaklar ham joylashishi mumkin.

61-rasm. Qadimiy qo‘lyozma kitobining naqshinkor qo‘shsahifasi.

Zamonaviy kitobat san'atida qo'llaniladigan yana bir element kolontitul (lotincha "colonna" – ustun va "titulus" – yozuv) – kitob, gazeta, jurnallar sahifasida matn tepasidagi sarlavha ma'lumotlari – asar nomi, bo'lim, bob, paragraflari va b.) deb ataladi. Kolontitul zarur bo'lgan materialni topishda mundarija vazifasini o'taydi.

Illustratsiya (lotincha «illustratio» – aniqlashtirmoq, ravshanlashtirmoq) – kitob bezovchi rassomning kompozitsion mushohadasi, tasviriy mahoratini to'la namoyon etish uchun imkon yaratib beruvchi badiiy-grafik element. Shuning uchun ham tasviriy san'at darslarida turli janrdagi adabiy asarlarga illustratsiya ishlashga ko'proq e'tibor qaratilgan. Kitobat san'ati tarixidan shu narsa ma'lumki, bir asarga bir nechta rassom turli yillarda qayta-qayta murojaat etib, har safar o'ziga xos yangilik kiritishi mumkin. M.Servantesning «Don Kixot» asariga illustratsiyalar ishlagan Xose del Kostilo (1780), Gyustav Dore (1863), Onore Dome (1868), Xegenbart (1951), Kukriniksilar (1953) va P.Pikasso (1955)lar asarning badiiy yechimini o'ziga xos uslubda hal etgan. Xuddi shunday holni G'ulom asarlariga, o'zbek xalq ertaklariga Telman Muhamedov va Abduboqi G'ulomovlar tomonidan

a

b

d

62-rasm. Illustratsiyalar: a) shriflli; b) sujetli; d) naqshinkor.

ishlangan illustratsiyalarda ham ko‘rish mumkin. Shuningdek, Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Nizomiy, Dehlaviy, Navoiylarning «Xamsa»lariga, Firdavsiyning «Shohnoma»si va shu kabi qadimiy qo‘lyozma asarlariga Sharq musavvirlari tomonidan ko‘plab illustratsiya-miniaturalar ishlangan (62-a, b, d rasmlar).

Kitobning badiiy-grafik elementlari ichida eng mas’uliyatlisi muqaddima tasvir (zastavka) va xotima tasvir (konsovka) dir. Chunki ular kitobning bir bobini, ayrim hollarda, umuman, kitobning boshlanishi va yakunlanishida uning mazmunini to‘liq ochib berishi lozim. Bu elementlar sujetli, naqshinkor yoki aralash bo‘lishi mumkin (62-a, b, d rasmlar).

Kitob grafikasining barcha badiiy-grafik elementlari bilan tanishib chiqdik.

Endi o‘rganilgan manbalarga taniqli rassomlar tomonidan ishlangan kitob bezaklarining o‘zingiz tasavvur etgan variantlarini ishlab ko‘ring. Bu kitob bezagining istalgan bir elementi bo‘lishi mumkin. Yodingizda tuting, kitobning badiiy elementini topishda eskizlar ishlash orqali izlanishning ahamiyati katta. Ular sizga mantiqiy to‘g‘ri, asarning mazmuniga mos, grafik jihatdan ishlashga qulay variantni topishga imkon beradi. Shuning uchun ham kitob bezovchi rassomlar bir illustratsiya yoki zastavkaning kompozitsion yechimini topish uchun ko‘plab eskizlar ishlaganlar. Siz ham eskizlar ishlab ko‘ring. Ularning ayrimlarini rangda bajaring.

63-rasm. M. Boboxonovning «Amir Temur va temuriylar davri madaniyati» nomli kitobi muqovasining eskizi.
Rassom A. Sulaymonov.

O‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Kitob grafikasining badiiy-grafik elementlarini nomma-nom sanab chiqing. Ular qanday funksiyani bajaradi?
2. Qadimda kitobat san’atining badiiy bezaklari qanday tayyorlangan?
3. Bir asarga turli davrlarda bir necha rassomlar tomonidan illustratsiyalar ishlangan badiiy adabiyotlardan qaysilarini bilasiz? Ularni

bezagan rassomlarning asarlarining o‘ziga xosligi nimalarda namoyon bo‘ladi?

4. Qaysi kitoblarga musavvirlar tomonidan ko‘plab miniatyuralar ishlangan?

Uyga vazifa:

O‘zingizga tanish va sevimli bo‘lgan kitobga illustratsiya ishlang.

KITOB ILLUSTRATSIYASI

Kitob illustratsiyasi san’ati tarixini o‘rganish Vatanimiz, uning madaniyati tarixini o‘rganish demakdir. Kitob grafikasi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar bu san’at turining tasviriy san’atning boshqa turlari bilan mushtarakligi va tafovutlari, uning tasviriy usullari va vositalarini o‘zlashtirish imkonini beradi. Quyi sinflarda siz o‘zbek xalq ertaklari, yozuvchi va shoirlarning asarlariga illustratsiyalar ishlagansiz. «Zumrad va Qimmat», «Farrux va Zumrad» kabi o‘zbek xalq ertaklariga, «Alpomish» eposiga, «Semurg‘» dostoniga, «Afandi latifalari»ga illustratsiyalar ishlangan, shu jumladan, jahonga mashhur O.Disney kompaniyasining bir qator multfilmlarining kadrlari ham ajoyib illustratsiya namunalari vazifasini o‘tashi mumkin. Ular orasida «Qirol sher», «Sohibjamol va maxluq», “Maymoqvoy va Masha” multfilmlari katta-yu kichik tomonidan sevib tomosha qilinadi. Ushbu multfilmlar o‘zining mazmuni, personajlarining juda chiroyli qilib ishlanganligi bilan sizlarning ham mehringizni qozongan bo‘lishi tabiiy. Shuning uchun ularning sujetlari asosida mustaqil kompozitsiya bajarish mashqlari ham zavqli kechadi. Bu ham o‘z mohiyatiga ko‘ra kitob grafikasiga o‘xshab ketadi, ya’ni, sujet asosida illustratsiya ishlanadi. O‘zbekistonlik rassomlardan Telman Muhamedov, Abduboqi G‘ulomov, Anatoliy Bobrov, Abduqahhor Mahkamov, Uyg‘un Solihov kabi ijodkorlar ko‘plab xalq ertaklariga illustratsiyalar ishlaganlar.

Avval ertakning mazmunini xotirangizda tiklab oling. Shunda siz barcha ertaklarda bo‘lganidek, unda yovuzlik bilan yaxshilik o‘rtasidagi to‘qnashuvlar borligini, bu to‘qnashuvda yaxshilik g‘olib chiqishini eslaysiz. Endi asarning personajlarini eslab ko‘ring.

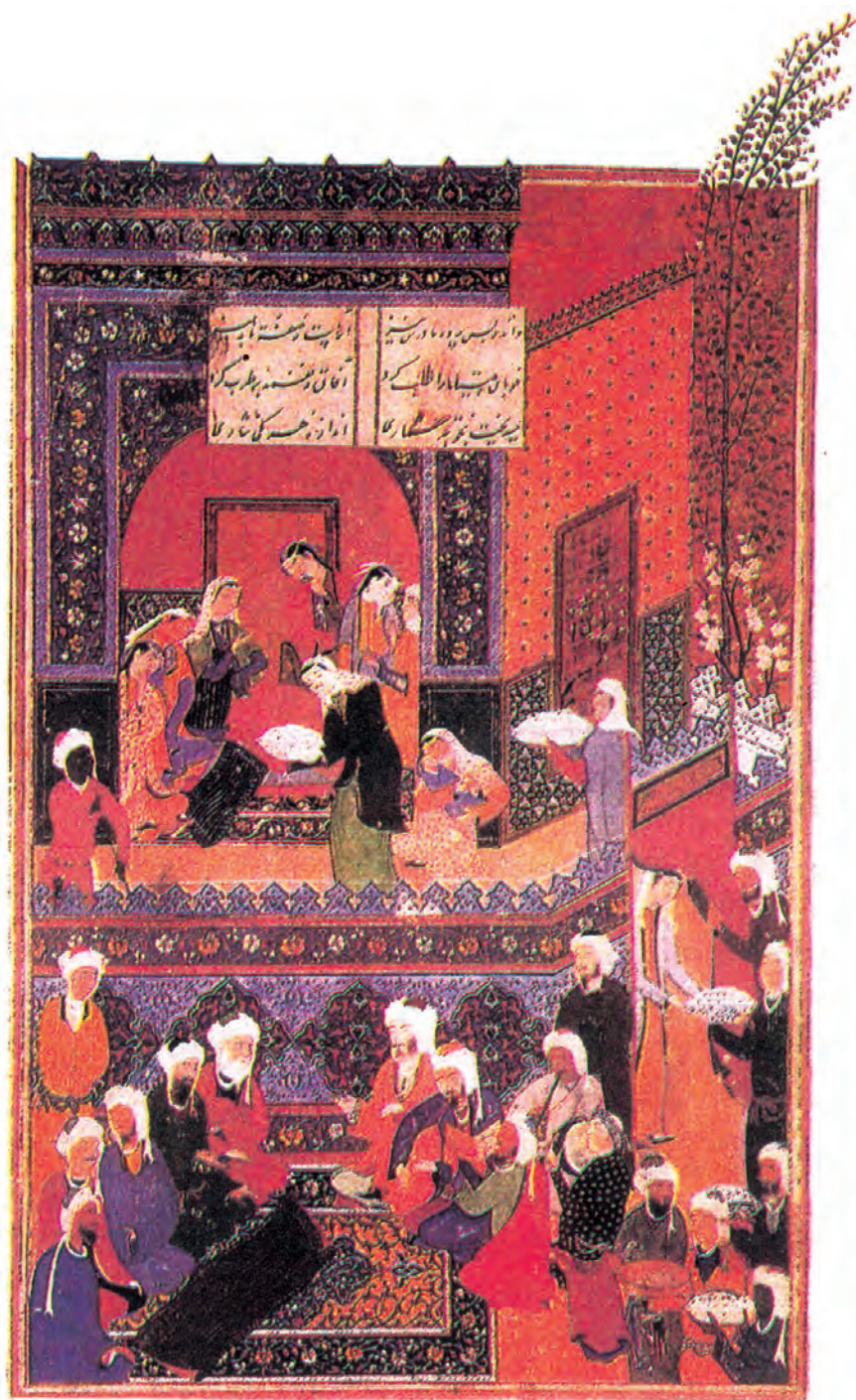
64-rasm. Anatoliy Bobrov.
O‘zbek xalq ertaklariga ishlangan
illustratsiya.

65-rasm. Abduboqi G‘ulomov.
O‘zbek xalq ertaklariga ishlangan
illustratsiya.

Sohibjamol va uning yoshi ancha o‘tib qolgan ixtirochi otasi Moris. O‘ziga haddan ziyod bino qo‘ygan yigit Gaston. Uning atrofidagi yugurdaklari, poraxo‘r sudya.

Boshqa bir qasrda o‘zining nojo‘ya harakati bilan yordamga muhtoj bo‘lgan kimsaga yordam berishni istamaganligi uchun sehrlangan personajlar. Bu yerda hamma narsa jonli va ularning barchasi – choynak, chashka, likopchalar, samovar, oyna va boshqa buyumlar gapiradi, o‘zining qiyofasiga ega. Ularning hukmdori bahaybat maxluq hamma narsadan umidini uzgan. Chunki uni saroydagilarni o‘z holiga keltirish uchun kimdir sevib qolishi lozim. Shunday dahshatli maxluqni kim ham sevar edi. Biroq dunyoda mehr va sadoqat degan kuch bor va u hamma narsaga qodir. Asarning eng qiziq joyi Gaston bilan maxluqning olishuvi bo‘lsa kerak. Asar mazmunini xotirangizda tiklab, bunga amin bo‘lasiz. Yana bir narsaga ishonch hosil qilasiz, ya‘ni birovning mehrini qozonish uchun o‘sha odamga mehr-muruvvat ko‘rsatish lozim. Agar

66-rasm. Kamoliddin Behzod. Nizomiyning «Xamsa»siga ishlangan miniatura.

sohibjamolga shunday mehr-muruvvat ko'rsatmaganda u maxluqqa mehr qo'yagan bo'lar edi.

Siz multfilm mazmunini xotirangizda tiklab oldingiz. Endi undagi ko'rinishlar, personajlarning qiyofalarini eslang. Gaston baland bo'yli, ko'krak va bilak mushaklari baquvvat yigit. Lekin u bu kuchlarni yaxshilik yo'liga ishlatmaydi. Shuning uchun ham u mag'lub bo'ladi. Sohibjamolning otasi ixtirochi. Bu uning tashqi ko'rinishida ham ifodalangan. Qoshlari o'siq, tepakal, mo'ylov va sochlari oqargan.

Asarning bosh qahramonlari, shubhasiz, maxluq va sohibjamol qiz Belldir. Sohibjamol bilim olishga chanqoq, u bo'sh paytida kitob o'qiydi. Kiyimlari bejirim va o'ziga yarashgan. Maxluqning tashqi ko'rinishi uning aksi. U ham juda baquvvat. Lekin yuz tuzilishi, oyoq-qo'llari hayvonsifat va qo'rqinchli. Shohona kiyimi, dang'illama qasrda yashashi uning sehlranguncha kim bo'lganligi haqida o'ylashga majbur etadi. Uning xatti-harakatlarida muruvvatli, madaniyatli, yaxshi odamning xislatlari sezilib turadi. Uning sohibjamolga juda katta kutubxona sovg'a qilganligi ham shundan dalolat beradi. Boshqa buyumlarning ko'rinishlari ham, faoliyatlari ham yoqimli. Ular sohibjamol va maxluqni bir-birlariga mehr qo'yishlari uchun harakat qiladilar. Demak, yaxshi niyat yo'lida qilingan xayrli ish, albatta, ijobiy natija bilan tugaydi. Yana bir xulosa: birovga sovg'a berishda uning didiga, ichki dunyosiga mos buyum sovg'a qilish kerak. Shuningdek, sabrli, irodali bo'lish ham insonni yaxshilikka yetaklaydi.

Multfilmdagi asosiy personajlar va voqealar bilan tanishib olgach, o'zingizga ma'qul bo'lgan kompozitsiya ishlang. Uning uchun avval qalamda bir necha eskiz bajarib olasiz. Ular asosida yaxlit kompozitsiya tuzib, uni akvarel bo'yog'ida ishlaysiz. Ayrimlar rangli qalam va flomasterda ham ishlashi mumkin. Qahramonlarning kiyimlarini bo'yaganda maxluqning kiyimlarini to'q ranglarga, sohibjamolnikini nafis, och ranglarga bo'yagan ma'qul. Bu yondashuv obrazlar xarakteriga mos keladi. Yaxshi chiqqan ishlar yaqin kishilaringiz, ukangiz yoki singlingizga sovg'a bo'lishi mumkin.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Rassomlar tomonidan illustratsiya ishlangan o'zbek xalq ertaklaridan qaysilarini bilasiz?

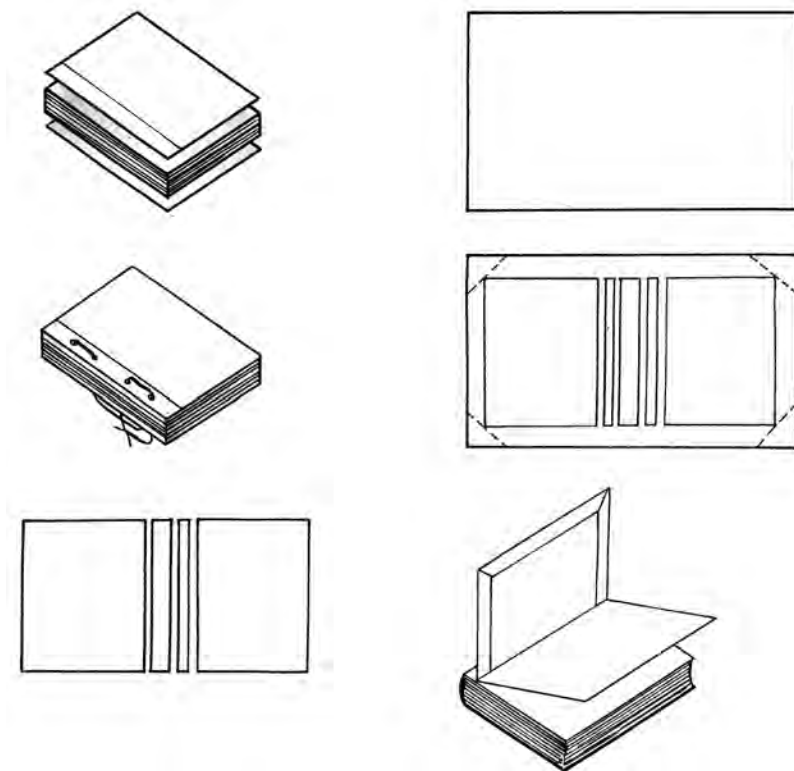
2. Xalq ertaklariga illustratsiya ishlagan o‘zbekistonlik qaysi rassomlarni bilasiz?

Uyga vazifa:

Syujeti sizga tanish bo‘lgan xalq ertaklari asosida illustratsiya ishlang.

KITOB MAKETI

Kitobning badiiy-grafik elementlari haqida to‘liq ma’lumot olgach, o‘zingizga ma’qul bo‘lgan biror bir asarga maket ishlab ko‘ring. Bu asar she’riy to‘plam, kichik hikoya, ertak yoki qadimiy rivoyat, afsona, multfilm bo‘lishi mumkin. Ularni bajarib bo‘lgach, jamlab kitob holiga keltirasiz. Shu tariqa o‘zingiz yaratgan kitobga ega bo‘lishingiz mumkin. Bu ishlarni bajarib bo‘lgach, kitobning yaratilishi naqadar mashaqqatli, murakkab ish ekanligini teranroq anglaysiz.

67-rasm. Kitob tayyorlash jarayoni.

Ba'zi kitoblar ko'p yoki noto'g'ri ishlatilganligi bois buzilib ketadi. Avvalo, ularning muqovasi yirtiladi. Muqovasi yirtiq kitobni esa varaqlari tezda buklanib ketadi. Shunday kitoblarni 67-rasmda ko'rsatilganday muqova yasab, ta'mirlab qo'ysangiz, uning umrini yanada uzaytirgan bo'lasiz va bu kitob ukalaringiz va singillaringizga ham uzoq yillar xizmat qilishi mumkin.

Xuddi shunday ishni jurnallar bilan ham bajarish mumkin. Ularning muqovalari ham yupqa bo'lganligi uchun uzoq yillar foydalanishga yaroqsiz. Shuning uchun ularning hajmiga qarab, bir yilligini 1 yoki 2 ta jild bilan muqovalab qo'yilsa, uzoq yillar turaveradi.

Demak, eski kitobni ham, jurnallarni ham bir xil usulda muqovalash mumkin. Buning uchun kitob (jurnal) o'lchamidagi ikki bukilgan qog'ozni buklangan holda pastidan 20 – 30 mm qismiga yelim surtib, unga shu o'lchamda mato yopishtirib chiqamiz. Mato ham yelimlanib blokka yopishtiriladi. Matoning bir qismi blokka yopishtirilgan bo'lsa, ikkinchi qismi muqovaga forzatsni birinchi (chap) varag'iga yopishtirish uchun qoldiriladi. So'ng uning 4 joyidan bir xil masofada teshib, ip bilan mahkam tortib blokni birlashtirasiz. Lekin kitobning matn qismini qo'shib tikib yubormaslik lozim. Endi mana shu blok o'lchamidan kattaroq o'lchamda karton muqova tayyorlaysiz. Bu karton kitobning blokidan 3-4 mm kattaroq bo'lishi lozim. Shundagina ular kitob blokini yaxshi himoyalaydi. Demak, muqova uchun tayyorlangan karton pastki butun qismi, qalinligi, qalinligidan blok tikilgan joyigacha va 1,2 mm oraliq qoldirilgan ustki qismidan iborat bo'ladi. Ularni shu tartibda har tomonidan buklab yopishtirish uchun yetarli bo'lgan matoga yoki chidamli qog'ozga yopishtirib chiqamiz. Matoning to'rtta burchagi 45 qiyalikda qirqib tashlanadi va buklab, kartonning orqa tomoniga yopishtiriladi. Tayyor bo'lgan muqovani blokka kiygizib, avval forzatsning chap tomoni uchun qoldirilgan matoni, so'ng forzatsni yopishtirib, 1-2 soatga bostirib qo'yamiz. Tayyor bo'lgan muqovani kitobning mazmuniga mos tarzda bezak, yozuv bilan bezatishimiz ham mumkin. Bunday kitob uzoq yillar o'zining sifatini saqlab qoladi. Shuningdek, muqovalangan jurnallar ham ishonchli himoyalangan bo'ladi. Xuddi shuning uchun ham yirik kutubxonalarda kitoblar vaqti-vaqti bilan ta'mirlab turiladi, jurnallar ham bir necha soni birlashtirilgan holda qalin muqovada saqlanadi.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Maket nima, u nima uchun tayyorlanadi?

2. Kitob uzoq vaqt yaxshi saqlanishi uchun nima qilish kerak?
3. Muqovalarning qanday turlari mavjud?

Uyga vazifa:

Mustaqil tarzda kitobning badiiy-grafik elementlaridan maket tayyorlang hamda unga badiiy bezak bering.

ILOVALAR

Aziz o'quvchi! Quyidagi so'zlarning mazmuni va mohiyatini eslab qoling. Ularni tasviriy san'at haqidagi suhbatlarda, muloqotlarda qo'llashga harakat qiling.

A n s a m b l (*Jr.*) – bir butunlikni, kompozitsion yaxlitlikni tashkil etuvchi tarkibiy mutanosiblik. Tasviriy san'at, musiqa, me'morchilikda ko'proq qo'llaniladi. Misol uchun, Samarqanddagi Registon ansambli.

V e l u r (*fr.*) – zardo'zlikda qo'llaniladigan baxmalsimon qalin mato.

G e r a l d i k a (*lot.*) – gerbshunoslik, gerblar va tarixning o'ziga xos jihatlarini o'rganuvchi soha. Tasviriy san'atda gerblarni tasvirlash.

G e r b (*nem.*) – davlat, shaharlarning tasdiqlangan ramziy belgisi.

G i r i x (*fr.*) – kompozitsiyasi geometrik shakllardan hosil qilingan naqsh turi.

G r a f i k a (*yunon.*) – tasviriy san'at turi. Uning litografiya, gravyura, ofort, plakat, dastgoh, kitob, ishlab chiqarish grafikasi kabi turlari mavjud.

D i z a y n (*ing.*) – turli buyum, binolar interyeri, kiyim-bosh, texnik vositalarni badiiy loyihalashtirish.

I b o d a t x o n a – diniy ibodat o'tkaziladigan binolarning umumiy nomi. Har bir dinda ibodatxonaning o'z nomi bor: xristianlikda – sobor, cherkov, kostel, kirxa; islomda – masjid; iudaizmida – sinagoga deyiladi. Buddizmga e'tiqod qiladigan mamlakatlarda ibodatxona turlicha ataladi. Yaponiyada – tora, Shrilankada – vixara, Mo'g'ulistonda – xure, Buryatiyada – datsan va h.k. Har qaysi dinda qavmlarning xudo bilan muloqot qiladigan joyi sifatida ibodatxona ko'p ma'noni anglatadi. Masalan, xristianlikda va buddizmida ibodatxona dunyo tomonlarini aks ettiruvchi koinotning modelini eslatadi. Uning me'morchilik, naqsh va tasviriy bezaklari muayyan dinning qonun-qoidalariga qat'iy bo'ysundiriladi. Har qanday mamlakatning ibodatxona me'morligi muayyan qoidalardan qat'iy nazar, o'z milliy qiyofasiga ega va arxitektura durdonalari sifatida jahon madaniyati xazinasiga qo'shilgan hissa hamdir.

I l l u s t r a t s i y a (*yunon.*) – biror bir matn yoki biror hodisani tushuntirish, to'ldirish uchun ishlangan tasvir.

I m p r e s s i o (*yunon.*) – XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Yevropa, xususan, Fransiya rangtasvirida yuzaga kelgan badiiy oqim. Uning vakillari toza ranglar surtmasi bilan o'z taassurotlarini tasvirlaganlar. Impressionizm haykaltaroshlik, musiqa, teatr va me'morchilikda ham qo'llanilgan.

K a r v o n s a r o y – Yaqin Sharq, O‘rta Osiyo va Kavkazorti kabi (*karvonlar uyi*) shahar savdo yo‘llarida qurilgan to‘xtash, hordiq chiqarish uchun mo‘ljallangan hovli-joy. Karvonsaroylar qadimdan mavjud bo‘lib, ayniqsa, IX—XVIII asrlarda shaharlarning rivojlanishi, davlatlar orasida savdo-sotiqning jamlanishi bilan keng yoyilgan. Ko‘p hollarda karvonsaroylar ichki hovlili va atrofi bir-ikki, ba’zida uch qavatli binolardan iborat bo‘lgan. Pastki qismi ot-ulovlar turadigan joy va omborxonalar vazifasini o‘tagan. Yuqori qavatda esa hordiq chiqarish xonalari bo‘lgan. Karvonsaroy rabot yoki xonaqohlarga birlashtirilgan holda o‘ziga xos me‘morlik ansamblini tashkil etadi.

Karvonsaroylar ham jamoat yig‘iladigan joylarda bo‘lganligi uchun me‘morlik jihatidan yaxshi ishlangan, turli bezaklar berilgan, bozor, tim, do‘konlar qatorida karvonsaroy ham birlashib, o‘ziga xos me‘morlik ansamblari tashkil etilgan.

K v a d r a t (*lot., arab.*) – tomonlari teng bo‘lgan to‘rtburchak. Bu o‘lcham tasviriy san’atda kam qo‘llaniladi. Undan ko‘proq naqqoshlikda foydalaniladi.

K u b i z m (*Jr.*) – XX asr boshlari rangtasvirida yuzaga kelgan badiiy oqim. Unda rassomlar buyumlarning tuzilishini oddiy geometrik shakllarga ajratib tasvirlashga intilganlar.

M a k e t (*Jr.*) – bo‘lajak buyumning (binoning, kitobning) kichik o‘lchamda ishlangan dastlabki namunasi.

M a q b a r a (*arab.*) – qabr ustiga qurilgan memorial bino-mavzoley. Musulmon dinida dastlab qabr ustiga biror tosh qo‘yish, imorat qurish umuman man etilgan. Lekin IX asrdan boshlab maqbara qurish odatga kira boshladi. Keyingi asrlarda, asosan, podshohlar, ulug‘ ruhoniylar qabri ustiga hashamatli maqbaralar qurildi. Buxorodagi Somoniylar, Marvdagi Sulton Sanjar, Samarqanddagi Amir Temur maqbarasi va Shohizinda ansamblari ana shunday mavzoleylarning ajoyib namunalaridandir.

M i n b a r (*arab.*) – rasmiy muassasalarda notiq ma’ruza o‘qiydigan maxsus qurilma, moslama. Musulmon masjidlarida imom va’z aytadigan baland joy. Har ikkisi ham bino interyerining estetik ko‘rinishiga e’tibor berilgan holda quriladi.

M i n o r a (*arab.*) – Sharq me‘morchiligida keng qo‘llanilgan baland inshoot. Misol uchun, Buxorodagi Minorai Kalon, Xivadagi Kalta minor.

M u h a r r i r (*arab.*) – matnni tahrir qiluvchi, badiiy muharrir, kitobning badiiy-estetik yechimini hal etuvchi.

M u q o v a (*forscha* “mo‘qavvo”) – nashr mahsulotlari – kitob, albom, jurnal, daftar va shu kabilarni yaxlit qilib birlashtirib turuvchi ustki qism.

P a l i t r a (*Jr.*) – rassomlarning rang qorishtirish uchun ishlatadigan buyumi, yassi yuzali taxtacha. Unda toza ranglar joylashgan bo‘ladi. Rassom rasm chizish vaqtida shu ranglardan mo‘yqalamda oz-ozdan olib, bir-biriga qorishtiradi va o‘ziga kerak rang tusini tayyorlab oladi hamda kerak joyga ishlatadi. Rassom ishlatadigan ranglar tizimi ham palitra deb aytiladi. Masalan, rassom palitrasi boy.

P e s h t o q (*fors.*) – binoning old qismi. Odatda u serhasham qilib bezatilgan bo‘ladi. Misol uchun, Samarqanddagi Sherdor madrasasining peshtoqi.

P e r s p e k t i v a (*fr.*) – insonni ko‘rish idrokiga binoan buyumlarni kartina tekisligida tasvirlash usuli.

P o s t i m p r e s s i o n i z m (*lot.*) – XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuzaga kelgan rangtasvir oqimi. Uning vakillari borliqning umumlashgan obrazini toza ranglarda tasvirlashga intilganlar.

P u a n t i l i z m (*fr.*) – XIX asr oxirida yuzaga kelgan oqim. Unda rassomlar toza ranglarni dog‘lar shaklida surtib kartina yaratganlar.

R a b o t (*arab.*) – qadimiy me‘morchilikda keng qo‘llanilgan me‘moriy inshoot, qo‘rg‘on, ularda soqchilar turadigan joy. Qadimiy tasviriy manbalarda rabotlarning turli ko‘rinishlarini uchratish mumkin.

R e a l i z m (*lot.*) – san‘atdagi oqim, ijodiy yo‘nalish. Tasviriy san‘atda borliqni obyektiv (haqqoniy) tasvirlash.

S i n t e z (*yunon.*) – san‘atda uning bir necha turlari, usullarini birlashtirgan holda qo‘llash.

S t i l i z a t s i y a (*lot.*) – tabiiy shakllarni soddalashtirish, badiylashtirish.

S u l s y o z u v i – arab yozuvida mavjud bo‘lgan yetti yozuv turining biri. Qadimiy sharqona binolarning peshtoqlariga, minora va devorlariga Qur‘oni Karimdan parchalar, Hadislar yozishda qo‘llanilgan.

S u r r e a l i z m (*fr.*) – XX asr avangard san‘atidagi yo‘nalish. Real va noreal tasvirlardan iborat hodisa.

T o t e m (*ing.*) – hayvon, o‘simlik, buyum yoki tabiat hodisalarini ifodalovchi tasvir. Misol uchun, qadimiy qabilalarning hayvon tasviridan iborat gerbi.

U f q c h i z i g‘ i – kartina tekisligining osmon va yer qismini ajratib turuvchi gorizontall chiziq.

X o n a q o h (*fors.*) – masjidning ko‘pchilik bo‘lib namoz o‘qishga mo‘ljallab qurilgan katta xonasi. Xonaqoh qishloq masjidlari, karvonsaroylarda ham bo‘ladi. Eshonning so‘fiylar bilan zikr tushadigan xonasi ham xonaqoh deyiladi.

F o v i z m (*fr.*) – XX asr boshlarida «yovvoyilar» deb nom olgan primitiv san‘at oqimi. Uning vakillari realistik usullarni inkor etgan holda voqelikni sodda, biroz sun‘iy va dekorativ tarzda tasvirlashga intilganlar.

F r a g m e n t (*fr.*) – parcha, asarning bir qismi.

E k s p o z i t s i y a (*lot.*) – muzey, ko‘rgazma zallariga qo‘yilgan osori-atika, buyum, kartina.

E m b l e m a (*lot.*) – biror bir g‘oya, harakat, jamiyat, tashkilot, korxon va boshqalarning shartli tasviri, grafika san‘atining maxsus yo‘nalishi.

MUNDARIJA

So‘zboshi	3
-----------------	---

BIRINCHI CHORAK

San’atda oqim va yo‘nalishlar.....	4
Impressionizm uslubida manzara ishlash. “Puantilizm”	10
Kubizm uslubida natyurmort ishlash	12
Tasviriy san’atda ramziy belgi va geraldika	15
O‘zbekistonning amaliy bezak san’atida ramziy shakllar	19

IKKINCHI CHORAK

O‘zbekiston naqsh ramzlari.....	25
Amaliy bezak san’atining obrazli tizimi	27
Amaliy bezak san’atida shakl va mazmun	32
Dizayn san’ati	37

UCHINCHI CHORAK

O‘zbekistonning me’moriy yodgorliklari	42
Sharq me’morligi.....	48
Men istagan shahar.....	50
Me’moriy manzara	53

TO‘RTINCHI CHORAK

Kitobat san’ati.....	57
O‘zbekiston kitob grafikasi san’ati	59
Kitob grafikasi san’atining badiiy-grafik elementlari	63
Kitob illustratsiyasi	68
Kitob maketi	72
Ilovalar	75

**Asqarali Sulaymonov, Ne'mat Abdullayev,
Zilola Sulaymonova**

TASVIRIY SAN'AT

7-sinf uchun darslik

3-nashri

Muharrir *G. Matyoqubova*
Badiiy muharrir *Sh. Mirfayozov*
Texnik muharrir *Y. Koryagina*
Musahhah *D. To'ychiyeva*
Kompyuterda sahifalovchi *B. Tuxtarov*

Nashriyot litsenziya raqami AI № 290. 04.11.2016
2017-yil 22-mayda bosishga ruxsat etildi. Bichimi 70x100 ¹/₁₆.
Timesn New Roman garniturasini. Ofset bosma usulida bosildi.
6,5 shartli bosma taboq. 5,2 nashr tabog'i.
Adadi 495322 nusxa. raqamli buyurtma

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining
G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy
uyida chop etildi. 100128. Toshkent. Labzak, 86.

Telefonlar: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Faks: (371) 241-82-69

www.gglit.uz

info@gglit.uz